

שקיעתה, אך לא מותה, של הרב־תרבותיות

אמנון רובינשטיין*

- א. פתח דבר
- ב. המציאות הרב־תרבותית, צמיחתה ודפוסייה
 1. רב־תרבותיות כמושג דו־משמעי
 2. התפתחות הגישה הרב־תרבותית
 3. רב־תרבותיות במשטרים שונים
- ג. שקיעת הרב־תרבותיות במדינות המערב לפני המשבר האסלאמי
- ד. המשבר האסלאמי והשפעתו
- ה. רב־תרבותיות - משפט משווה ובינלאומי
 1. רב־תרבותיות במדינת ישראל
 2. גישות שונות של רב־תרבותיות - לקראת פתרון מאוזן
 - ח. סוף דבר

א. פתח דבר

ביוני 2005, זמן קצר לאחר פיגועי הטרור בלונדון, הזמינה רשת ה־B.B.C סקר דעת קהל כדי לבדוק כיצד השפיע הטרור על נכונותה של החברה הבריטית להמשיך ולדגול ברב־תרבותיות.¹ תוצאות הסקר היו בלתי צפויות: 62% מהנשאלים השיבו ש"הרב־תרבותיות הופכת את בריטניה למקום שיותר טוב לחיות בו". במקביל, 58% מהנשאלים סברו כי "אנשים הבאים לחיות בבריטניה, חייבים לאמץ לעצמם את הערכים והמסורות של התרבות הבריטית". כמו כן, התגלה דמיון מפתיע בין הדעה הרווחת בקהילת המוסלמים לבין זו הרווחת בקהילות אחרות בעניין חובת המהגרים לבריטניה ללמוד את השפה האנגלית. אם כן מהי הרב־תרבותיות שאליה כיוון הרוב את דעתו? האם זו תרבות בריטית או פסיפס תרבותי אחר? מעטים המושגים שזכו לפופולריות רבה ובמקביל היו כה דו־משמעיים, כמו נושא הרב־תרבותיות.

למאמר זה ארבעה חלקים. בחלק הראשון תוצג המציאות הרב־תרבותית, הסיבות לצמיחתה ומאפייניה. במסגרת זו יוצגו הדו־משמעיות של ההשקפה הרב־תרבותית ומובניה השונים, בסיסה התאורטי והתפתחותה במשפט הבינלאומי ובמשפט המשווה (בעיקר האירופי), לרבות תוכנה ודפוסייה בסוגים שונים של משטרים. בחלק השני תוצגנה מגמות של שקיעת הרב־תרבותיות עוד לפני המשבר האסלאמי והסיבות המרכזיות לכך. כמו כן יוצגו תהליכים עכשוויים במדינות בעולם, בעיקר באירופה, המעידים על ירידת קרנה של הגישה הרב־

* אמנון רובינשטיין מכהן כנשיא המרכז הבינתחומי הרצליה. המחבר מבקש להודות (לפי סדר א"ב) לעו"ד ליאב אורגד, ד"ר ליאור ברשק, ד"ר יורם רבין ופרופ' פרנסס רדאי על הערות חשובות ומועילות. כל אתרי האינטרנט המוזכרים במאמר אומתו ביום 7.6.06.

1 ראו: *How Multicultural is Britain?*, BBC NEWS, news.bbc.co.uk/1/hi/talking_point/4741753.stm (2005).

תרבותית בעקבות המשבר האסלאמי ובהשפעתו. החלק השלישי יתמקד בסקירת המציאות הרב־תרבותית בישראל, על יתרונותיה וחסרונותיה השונים. הדיון ימחיש כיצד ישראל מתמודדת עם הבעיות בגישה הרב־תרבותית, בהשוואה למדינות באירופה, וזאת על רקע מציאות ייחודית שבבסיסה קונפליקט לאומי, בעיות ביטחוניות וצביון יהודי־דמוקרטי. החלק הרביעי יתמקד בפיתוח גישה חדשה, הנראית למחבר ראויה ומעשית יותר מהגישות הקיימות, לשם איזון ראוי שבין האינטרסים השונים של החברה הפלורליסטית – הן בישראל והן במדינות המערב. על פי גישה זו, תינתן עדיפות לשיטה המשפטית של הדמוקרטיה הליברלית על פני תרבויות מסורתיות שמרניות, ויוצע גם איזון ראוי בין השתיים במקרים של התנגשות קשה של ערכים ונורמות.

רשימה זו אינה עוסקת בהיבטים תאורטיים בגישה הרב־תרבותית או בזכות לתרבות.² מטרתה לסקור תהליכים המתרחשים במדינות רבות בעולם, המעידים על שקיעתה של הרב־תרבותית ועל הצורך בגישה חדשה המוצאת איזון ראוי בין ערכים דמוקרטיים ליברליים לבין זכויות וצרכים תרבותיים של קהילות מיעוטים. אין זה מאמר ביקורת על הגישה הרב־תרבותית. נקודת המוצא היא המציאות הרב־תרבותית, הראויה בחלקה, להכרה משפטית וחוקתית. ברם, בשל המציאות המשתנה, ובראשה עליית האסלאם הקיצוני, יש למצוא איזון חדש בין הסובלנות הליברלית לבין תרבויות מיעוט. איזון זה צריך להימצא במסגרת עקרון הסובלנות. בהקשר זה אטען גם כי הליברליזם המערבי אינו מהווה "תרבות", וכי ההשקפה הגורסת שכל התרבויות שוות היא בעייתית – תאורטית ומתודולוגית.

ב. המציאות הרב־תרבותית, צמיחתה ומאפייניה

1. רב־תרבותיות כמושג דו־משמעי

רב־תרבותיות הוא מושג דו־משמעי במהותו: הוא מתאר מצב עובדתי מצוי וחתירה למצב נורמטיבי רצוי.

המצב המצוי נוצר על ידי שורה של גורמים: הרכבי אוכלוסייה רב־לאומית, רב־דתית ורב־תרבותית במדינות שהיו עד לפני זמן קצר מדינות חד־ממדיות בהרכב אוכלוסייתי, שמהן בדרך כלל היו קבוצות הגירה החוצה ולא פנימה. כאלה הן רוב המדינות במערב אירופה, שהיו בעבר דוגמה למדינות לאום כמעט הומוגניות, ועדיין נותרו עם דת נוצרית שלטת.³ במדינות אלה העיסוק ב"זרים"

2 לדיון בזכות הקבוצתית לתרבות בחברה ליברלית ובהקשר הישראלי ראו גרשון גונטובניק "הזכות לתרבות בחברה ליברלית ובמדינת ישראל: להיות את הסתירות" זכויות לבלויות, חברתיות ותרבותיות בישראל 619 (יורם רבין ויובל שני עורכים, 2004); גרשון גונטובניק "הזכות לתרבות בחברה ליברלית ובמדינת ישראל" עיוני משפט כו 23 (2003); להצגה ממצה של הזכות לתרבות, ראו הפרק הפותח ברו"ח של האו"ם: Human Development Report for 2004, 1-36, hdr.undp.org/reports/global/2004/?CFID=1779345&CFTOKEN=96131060.

3 בחלקן הרת השלטת היא בעלת מעמד כדת המדינה (אנגליה, יוון, אירלנד ומדינות סקנדינביה, למעט שוודיה כיום).

היה מעוגן בדרך כלל בהגנה על זכויות הפרט, ובמדינות שבהן מיעוטים לאומיים – גם בהגנה על זכויות מיעוטים. לאחר מלחמת העולם הראשונה הכירו המדינות בזכויות מיעוטים, הן בדרך של הסכמים בילטרליים והן בנורמות המקובלות על חבר הלאומים. הגנה זו עוררה שאלות מורכבות, אך לא העלתה על סדר היום את הניסיון להגדיר מחדש את החברה של מדינת הלאום כחברה רב-תרבותית. הסיבה המרכזית לכך הייתה שבאירופה בתקופה של לפני מלחמת העולם השנייה היו מיעוטים מוגדרים היטב – אוסטרים באיטליה, גרמנים בצ'כוסלובקיה ובפולין, והונגרים כמעט בכל המדינות הסובבות את הונגריה. יתר על כן לרוב אף הייתה למיעוטים אלה מדינת חסות, ובמקרה של גרמניה שלאחר 1933 גם מדינה תוקפנית שראתה במיעוטים מכשיר פוליטי וצבאי. חריג לכך היו הקהילות היהודיות שלהן לא הייתה מדינת חסות, אך במקרה שלהן הרצון להיטמע בחברת הרוב, הנאמנות המסורתית לדין המלכות והחתירה הגוברת של יהודים חילוניים להשתלב בחברה המודרנית, מנעו את החיכוכים הרגילים שבין רוב למיעוט, פרט לשנאת היהודים שהולידה גם את השמדתם הסיטונית.

עד לתקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה, לא היו רבים שערערו על ההגמוניה של הרוב – לרבות דתו ושפתו. עיקר הסכסוכים המשפטיים נסבו על הגנת המיעוט ואורחות חייו, לרבות קיום בתי ספר בלשונו, ועל התנגשויות ספורדיות בין נורמות דתיות של המיעוט לבין הנורמות המקובלות על הרוב, כגון השחיטה הכשרה היהודית שנראתה פסולה על ידי חלקים בחברה המערבית. אירופה למדה לחיות עם בעיות אלה, ופרט למקרה אחד – חילופי האוכלוסין בין יוון לטורקיה בשנות ה-20' – נראתה הענקת זכויות למיעוט כחלק מהמס שמשטר דמוקרטי משלם עבור קיום מוסדותיו ורווחת תושביו.

התקופה שלאחר מלחמת העולם השנייה שינתה כל זאת: גלים של הגירה המונית שינו את הרכב האוכלוסייה של רוב מדינות מערב אירופה. הגירה זו, בהיקף שכמותו לא ידעה האנושות, התאפשרה בשל השגשוג של המערב בהשוואה לנחשלותו של העולם השלישי. שגשוג זה הביא לביקוש של "מהגרי עבודה" ותמרץ פליטים כלכליים ופוליטיים במדינות עולם שלישי להגר לאירופה. כך למשל בריטניה, שאיבדה בהדרגה את האימפריה שלה, שאפה לשמור על מעמדה כמדינת-אם ואפשרה הגירה המונית לחופיה ממדינות שהיו בעבר חלק מהאימפריה הבריטית; הכלכלה הגרמנית ובמידה פחותה גם הצרפתית, הצריכה יבוא המוני של "מהגרי עבודה" ממדינות דלות הכנסה (חלקן מוסלמיות), וגם הדרישה למקלט פוליטי הלכה וגברה. דרישה זו קיבלה גושפנקא באמנת הפליטים משנת 1951⁴ ובנוהג ובחוקים הפנימיים של מדינות שונות באירופה כדבר זכות למקלט פוליטי. כל אלה יצרו באירופה מצב חדש – ממדינות מייצאות מהגרים הן הפכו ליבואניות מהגרים. כך שונו פניו של העולם הישן, ומדינות שהיו רגילות להגמוניה של הרוב מצאו תוך זמן קצר את עצמן בתוך פסיפס תרבותי, דתי ולשוני. יתר על כן מעמדה של דת הרוב, לא פעם גם הדת הרשמית, התערער על ידי החילוניות הליברלית החדשה והתביעה לשינוי נורמות משפטיות שמקורן

Convention Relating to the Status of Refugees, July 28, 1951, 189 4
U.N.T.S. 150

דתי (כגון איסור משכב זכר, הגבלת הזכויות לגירושין, איסור הפלות, ערעור על המתכונת המסורתית של מוסד הנישואין ולעתים גם כללים נגד פרסומים פורנוגרפיים) החלישה עוד יותר את הדומיננטיות של הרוב הנוצרי המסורתי והגבירה את תחושת הפלורליזם והמגוון התרבותי שמציאות זו יצרה. למעשה, לא רק החברה הפכה להיות רבת רבדים, אלא הרוב עצמו השתנה: כל מי שסוקר למשל את החברה הבריטית שלפני מלחמת העולם השנייה ומשווה אותה לזו שנוצרה בה לאחר המלחמה – ועד לפיגועים בלונדון בקיץ 2005 – רואה שתי חברות שונות לחלוטין לא רק מבחינת הרכבן אלא גם, ואולי בעיקר, מבחינת הנורמות המאפיינות את הרוב. שינוי זה ניכר גם במדינות שהיו עד לפני זמן קצר דתיות. בספרד הקתולית נחתמה בשנת 1992 אמנה בין הממשלה לגופים יהודים, מוסלמים ופרוטסטנטים, ובמסגרתה הוקם המוסד לפלורליזם ולקיום בשלום שהבטיח – גם לאחר פיגוע הטרור האסלאמי במרדף במרץ 2004 – לתת לאסלאם יחס זהה לזה הניתן לדתות אחרות. מנכ"לית המוסד, Mercedes Rico Carabias, ציינה כי: "בספרד הבעיה היא פלורליזם. אנו חרלנו להיות מדינה שהיא קתולית באורח טוטאלי" (תרגום שלי – א.ר.)⁵. אך גם כאן, בדומה לסקר שערך ה-B.B.C קיימת דו־משמעות: המוסד לפלורליזם הספרדי מתכוון, למרות אמנתו ברב־תרבותיות, לעודד אימאים במסגדים ללמוד ספרדית. גם כאן בולטת הדו־משמעות סביב הגדרת הרב־תרבותיות.

נוסף לכל אלה, תהליכי האיחוד במסגרת השוק המשותף והאיחוד האירופי הגבירו את המציאות הפסיפסית החדשה בשני מובנים: בתוך אירופה המאוחדת הונהג חופש תנועה מוחלט בין המדינות, ובעקבות הסכם שנג'ן⁶ טושטשו הגבולות ובוטלה ביקורת הגבולות בחלק ניכר ממדינות האיחוד. תהליך זה הגביר את ההטרונגניות של אוכלוסיית מדינות האיחוד; העירוב הלשוני והתרבותי החליש עוד יותר את מעמדה של מדינת הלאום ההגמונית. יתר על כן, תהליך איחוד אירופה לווה בתופעות של שבטיות חדשה שהדגישה את שייכות הקהילה לא למדינת הלאום אלא למסורת התרבותית והלשונית הוותיקה יותר. תהליכים של דצנטרליזציה ותביעות לעצמאות אזורית החלו ללוות את תהליכי איחוד אירופה. בספרד, בכלגיה ובכריטניה, זכו תביעות אלה להכרה חלקית על ידי כינון משטר בעל אופי מעין פדרטיבי או דצנטרליסטי. תהליך זה הגביר עוד יותר את התחושה הכללית שהמדינה המודרנית אינה עוד אוניטרית, אלא מורכבת משבטים ומקהילות תרבותיות מגוונות שהרוב הוא רק מרכיב אחד – ראשון בין שווים – בתוכן. כך הודגשה הדו־משמעות: מדינת הלאום לצד קהילות תרבותיות מגוונות.

במזרח ובמרכז אירופה קיבל כיוון זה ביטוי אחר. ברית־המועצות הייתה להלכה, עד לפירוקה, מעצמה רב־לאומית ורב־תרבותית מובהקת. לרפובליקות

Spain struggles to come to terms with its Muslims, THE ECONOMIST, July 5, 2005, p. 28.

Convention applying the Schengen Agreement of 14 June 1985 between the Governments of the States of the Benelux Economic Union, the Federal Republic of Germany and the French Republic on the Gradual Abolition of Checks at their Common Borders, June 19, 1990, 30 I.L.M. 84

השונות וללאומים השונים, פרט ליהודים,⁷ ניתנה רשות להשתמש בלשונותיהם במערכת החינוך ובתקשורת. התפוררות ברית-המועצות, ועוד יותר מכך אבדן השליטה על המדינות הכבושות של ברית ורשה, יצרו מציאות חדשה שבה מתקיים מגוון לשוני ותרבותי. גם בפדרציה הרוסית עצמה קיימים מיעוטים לאומיים תובעניים שהוסתרו תחת כנפי הדיקטטורה הבולשביקית, הדורשים הכרה בייחודם.⁸ לפיכך, בעיית המיעוטים קיבלה שם ממד שונה ומיוחד. קיומם של מיעוטים לאומיים נראה לרוב הלאומי מסוכן משתי בחינות: מבחינת הסיכון הלאומי-ביטחוני ומבחינת החשש שזכויות האדם לא יישמרו כראוי. אירופה המערבית הכתיבה למדינות החדשות תנאי כניסה לאיחוד האירופי ולמועצת אירופה שכללו משטר של כיבוד זכויות מיעוטים, והמדינות החדשות קיבלו, לא פעם בליט ברירה, תנאים אלה. אך הבעיות של המיעוטים הלאומיים במדינות לא נפתרו על ידי הכתבת התנאים,⁹ ולפחות במקרה אחד – האלבנים במקדוניה – כמעט שהוביל למלחמת אזרחים, אשר נמנעה על ידי התערבות הקהילה הבינלאומית ושינוי החוקה במקדוניה.¹⁰

לעומת אירופה, המצויה בשני כיוונים סותרים, ב"עולם החדש" – ששימש יעד להגירה מאירופה והכולל את ארצות-הברית, קנדה, אוסטרליה וניו-זילנד – המציאות החברתית לא השתנתה באורח מהותי. מדינות אלה היו משחר הקמתן מדינות הגירה שהמהגרים לחופיהן נדרשו להיטמע בתוך תרבות הרוב ולשוננו. עם זאת, בעולם החדש עלה נושא הרב-תרבותיות לא בשל מציאות דמוגרפית משתנה אלא בשל תפיסה חדשנית של מהות המדינה ושל הזכויות הקבוצתיות ולא רק האישיות של בני המיעוטים המהגרים.

עניין זה מביא אותנו להיבט השני של הרב-תרבותיות שהזכרנו בפתח הדברים – החתירה למצב הרצוי, דהיינו התביעה לשנות את הנורמות

7 היהודים אמנם הוכרו כלאום, אך בתירוצים שונים נמנע מהם חינוך יהודי ואמצעי תקשורת באדיש ובעברית. רק במחוז האוטונומי של בירוביג'אן במזרח הרחוק הוכרה האידיש כשפה רשמית.

8 בעיה זו מודגשת במיוחד לגבי מיעוטים מוסלמים שאינם משלימים עם הלאומיות הרוסית ועם הסממנים הנוצריים שלה. כך, ב-Nizhnii Novgorod, קמה מחאה מוסלמית נגד סמל הפדרציה הרוסית הכולל צלב ורמות של ג'ורג' הקדוש הורג דרקון. ראו: Robert Ortung, *Islam and The State*, 10(23) RUSSIAN REGIONAL REPORT (2005).

9 מעניין במיוחד המקרה של הונגריה שחוקקה חוק מיוחד המעניק זכויות תרבותיות וכספיות לאזרחי מדינות שכנות ממוצא הונגרי. חוק זה, שחלקו שונה עקב לחץ של מועצת אירופה, המחיש מחדש את האופי הפסיפי ואת בעיות המיעוטים הישנים-חדשים של מדינות אירופה המזרחית והמרכזית שהצטרפו למשטר זכויות האדם של מועצת אירופה וחלקן הצטרפו גם לאיחוד האירופי וגם לנאט"ו. לחוק זה ראו: Legislation on Kin-Minorities: Hungary: Act LXII of 2001 on Hungarians Living in Neighboring Countries, Venice Commission, [www.venice.coe.int/docs/2002/CDL\(2002\)077-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2002/CDL(2002)077-e.asp) (2001). דומים קיימים גם בבלגיה, סלובניה, סלובקיה, אוסטריה, רוסיה, איטליה, רומניה ויוון. לניתוח החקיקה ראו באתר של הוועדה האירופאית לדמוקרטיה באמצעות המשפט ("ועדת ונציה"): [www.venice.coe.int/docs/2001/CDL\(2001\)080-e.asp](http://www.venice.coe.int/docs/2001/CDL(2001)080-e.asp).

10 על השינויים בחוקת מקדוניה ראו: Biljana Belamaric, *Attempting to Resolve an ethnic Conflict: The Language of the 2001 Macedonian Constitution*, 4(1) SOUTHEAST EUROPEAN POLITICS 25 (2003).

הפוליטיות והמשפטיות הנהוגות בחברה בימינו. התפיסה הרב־תרבותית ניוונה מהכרה משפטית־חברתית בזכויות קיבוציות של מיעוטים, מן הצורך להדגיש את זכויותיו של האחר והשונה ומהתביעה שהמדינה כמוסד תכתוב כללים ותשקף את האינטרס של כל הקבוצות וכל "האחרים". כך עלתה התביעה שהמדינה כשלעצמה תהיה נטולת תוכן ערכי ותרבותי עצמאי ותסתפק בתפקיד ניטרלי. המלומד הקנדי Will Kymlicka פיתח בספריו רבי־ההשפעה¹¹ תאוריה ענפה של חברה רב־תרבותית שבה כל הרבדים שווים זה לזה והמדינה עומדת לרשותם בלא משוא פנים תרבותי, למעט בתחומים מוגדרים כגון לשון, ימי מנוחה וסמלים לאומיים. לחשיבה החדשה הזו הייתה השפעה רבה בעולם האקדמיה, וסימניה גם נראו בחייה הציבוריים של ארצות־הברית, למשל בתביעה (שנדרחתה) לאפשר בקליפורניה בתי ספר בלשון הספרדית – שפת האם של קהילת המהגרים מאמריקה הלטינית. הקהילה האקדמית בצפון אמריקה קיבלה על עצמה את העקרונות האלה, ומעטים המוסדות שבהם לא נפתחו לימודי מגמות של ה"אחרים" – נשים, שחורים ולפעמים גם הומוסקסואלים ועוד.

על היבט זה של הרב־תרבותיות יש כתיבה אקדמית ענפה שדנה בשאלת קיומה של הזכות לתרבות במשטרים דמוקרטיים, בהצדקותיה, בהיקפה ובמשמעויותיה, ובין השאר בשרטוט ובתיחום זכויות תרבותיות של קהילות מיעוטים.¹² אכן, במדינות שבהן קיימת מציאות רב־תרבותית, שאלות אלה הן מוקד למחלוקות אקדמיות ופוליטיות עזות. אך מאמר זה מתמקד בתיאור המציאות הרב־תרבותית במדינות העולם, ובתיאור מגמות השקיעה של מציאות זו, בעיקר לאור המשבר האסלאמי באירופה.

11 Kymlicka הוא מחברם של הספרים הבאים שיצאו בהוצאת אוניברסיטת אוקספורד: WILL KYMLICKA, LIBERALISM, COMMUNITY, AND CULTURE (1989); CONTEMPORARY POLITICAL PHILOSOPHY (2d ed. 2002); MULTICULTURAL CITIZENSHIP (1995); FINDING OUR WAY: RETHINKING ETHNOCULTURAL RELATIONS IN CANADA (1998); POLITICS IN THE VERNACULAR: NATIONALISM, MULTICULTURALISM AND CITIZENSHIP (2001); THE RIGHTS NOMOS XX XIX: OF MINORITY CULTURES (1995) ומחבר שותף בספרים הבאים: ETHNICITY AND GROUP RIGHTS (Ian Shapiro & Will Kymlicka eds., 1997); CITIZENSHIP IN DIVERSE SOCIETIES (Will Kymlicka & Wayne Norman eds., 2000); CAN LIBERAL PLURALISM BE EXPORTED? (Will Kymlicka & Magda Opalski eds., 2001).

12 ראו, למשל, קובץ המאמרים בספר רב־תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזנצבי ז"ל (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר עורכים, 1998). כן ראו לאחרונה: Chaim Gans, *Individuals' Interest in the Preservation of their Culture: Some Comments on their Meaning, Justification and Limits* (International Conference: Multicultural and the Antidiscrimination Principle, Academic College of Law, 2005), www.rg-law.ac.il/conference05; Gila Stopler, *Contextualizing Multiculturalism – A Three Dimensional Examination Of Multicultural Claims* (International Conference: Multicultural and the Antidiscrimination Principle, Academic College of Law, 2005), www.rg-law.ac.il/conference05.

2. התפתחות הגישה הרב־תרבותית

המגמה שראתה ברב־תרבותיות יעד נכסף ניזונה מרובד עמוק – מההלם של מלחמת העולם השנייה, מאימי המשטר הנאצי והשואה, ובעיקר מהתובנה כי הלאומיות עשויה להביא לשנאת האחר והשונה, וכי היא אחראית לתקופה החשוכה ביותר בתולדות האנושות. התעמולה הנאצית והפשיסטית, שהרגישה את האומה והגזע, נראתה בצדק כאם כל אסון. מנגד, הרב־תרבותיות נראתה כמענה אנושי הולם, אשר יחד עם משטר זכויות האדם יכולה למנוע הישנותם של פשעים דומים בעתיד.¹³ הפוליטיקה של הזהות ושל הזכויות השוות והקיבוציות של מיעוטים, נולדה יחד עם מגמה ששללה אמת היסטורית אחת – אמת של מנצחים, אמת של הרוב – המתעלמת מה"אמת" של המנוצח, של המיעוט ושל האחר.

בניגוד לתעמולה הנאצית, שבה כל מי שלא עמד במבחן הגזע והבריאות (הגופנית והנפשית) נתפס כנחות, בעולם שלאחר המלחמה הורחב מושג "האחר" לכל קבוצה שנראתה חלשה ומנושלת מעמדות כוח, לרבות הומוסקסואלים, נכים, לא לבנים ונשים. חלק מהללו, כגון נשים, אינו מהווה מיעוט מבחינה סטטיסטית, אך הוא נתפס כמיעוט מבחינת מעמדו ונישולו מעמדות של כוח והשפעה פוליטית. במערב אירופה נפגשו המגמות האלה עם חרטה עמוקה וכנה על העבר הקולוניאלי, על כיבושיו, על מעשי העושה שלו, על מלחמותיו ועל קרבנותיו בעולם השלישי. תפיסת העולם השלישי העשוק הייתה ל"אני מאמין" חשוב ומאחד במדינות מערב אירופה. העולם השלישי היה "האחר", בעל הנרטיב הסמוי, המדוכא; "אחר" מבחינת זהותו התרבותית, הדתית, השבטית והלשונית; "אחר" שהיה זקוק להגנה מיוחדת על זכויותיו הקבוצתיות בכל הנוגע למעמדו כקהילת מהגרים לאירופה הישנה, חסרת המסורת של הגירה לתוכה; זה שלמענו היה ראוי להילחם על מדינה ניטרלית שיכולה להעניק לו שוויון אמיתי, להבדיל מ"הכנסת האורחים" של אומות נוצריות מארחות. שוויון זה אמור היה גם לכפר על פשעי התקופה הקולוניאלית.

הנושא של כפרה על חטאי הקולוניאליזם ושל פיצוי נאות לעולם השלישי, מילא באירופה המערבית תפקיד מרכזי בחשיבה ובכתיבה האקדמית והפובליציסטית ושימש מוקד מרכזי לשמאל הקיצוני – מוקד שיכול היה למלא את הוואקום שנוצר עקב האכזבה העמוקה מפשעי הקומוניזם. במילים פשוטות ניתן לומר ש"העולם של מחר" נדר ממוסקבה לאפריקה.¹⁴ בארצות־הברית, נטולת העבר

13 הגישה הרב־תרבותית רואה בגיוון חברתי יעד חיובי עצמאי, לעתים תוך כדי נקיטת אמצעים ליצירת גיוון יש מאין. בעשותה כך היא צועדת צעד נוסף מעבר למדיניות של סובלנות וכיבוד האחר – חיוב המדינה לקדם שוני תרבותי.

14 אך גם בעניין זה יש נטייה לרוויזיה של תפקיד הקולוניאליזם הצרפתי. הסופר Max Gallo מזכיר כי הייתה זו דווקא המפלגה הסוציאליסטית שתמכה ב"שליחות המתרבתת" (la mission civilisatrice) של הקולוניאליזם הצרפתי וכי התופעה הקולוניאליסטית הייתה מורכבת ואין להתייחס אליה בפשטות. ראו: *Colonisation: la tentation de la penitence*, LE FIGARO, Nov. 30, 2005. כמו כן, האספה הלאומית העבירה ב־23.2.05 חוק, שבו קבע 'ס' 4 את חובת הוראת ההיסטוריה בבתי הספר, תוך "הכרה בתפקיד החיובי שמילאה הנוכחות הצרפתית מעבר לים, במיוחד בצפון אפריקה" (תרגום שלי – א.ר.). החוק גרר מחאות רבות ולבסוף בוטל בהחלטה של המועצה החוקתית הצרפתית. ראו להלן ה"ש 87.

הקולוניאלי, התייחסה החשיבה החדשה לעוול ולאפרטהייד שממנו סבלו השחורים, ליחס הבלתי אנושי לאוכלוסייה האינדיאנית המקורית ולגישה המתנשאת וההגמונית מצד הרוב הלכן כלפי קבוצות שונות ומגוונות. כך, גם בחשיבה האירופית וגם באמריקנית, הזכות של האחרים למשטר רבי-תרבותי נראתה ככפרה ראויה על פשעי העבר. גם בישראל קיבל עניין זה חשיבות בשל ההכרה בקיפוחו של המיעוט הערבי בישראל. נוסף לכך, הקבוצה האנטי-ציונית באוניברסיטאות, ברצונה להמחיש את פשעי "הפרויקט הציוני", הציגה אותו כפרויקט קולוניאליסטי ומנצל. אפשר כמובן להצביע על פרכה פשטנית הטמונה בתפיסה זו,¹⁵ אך ראוי להדגיש כי כל הזרמים הללו במדינות השונות התכנסו למחנה אחד שחרט על דגלו את הרב-תרבותיות, לא רק כמצב קיים אלא גם כמטרה ראויה לשמה, כדגל של תובעי הקדמה.

3. רב-תרבותיות במשטרים שונים

בטרם נגיע למשבר אשר היווה את ראשיתה של מגמת שקיעת הרב-תרבותיות, כדאי לציין שתי תופעות: ראשית, למרות ההבחנה המקובלת בקרב מלומדים בין מיעוטים מהגרים לבין מיעוטים ילידים שהפכו למיעוט עקב שינוי גבול או הקמת מדינה חדשה,¹⁶ המשפט הבינלאומי והפרקטיקה האירופית אינם מבחינים בין שני סוגי מיעוט אלה. שתי האמנות האירופיות בעניין מיעוטים¹⁷ אינן עושות הבחנות כאלה¹⁸ כאמור, ובית הדין האירופי לזכויות האדם אף הוא לא נתן ידו להבחנה כזו.¹⁹ אמת, במוסדות האו"ם קיימות כמה הצעות העומדות בפני החלטה

15 אלכסנדר יעקובסון ואמנון רובינשטיין ישראל ומשפחת העמים – מדינת לאום יהודית וזכויות האדם (2003).

16 להבחנה בין מיעוט ילידי למהגר ראו אילן סבן "קול (דרלשוני) בודד באפילה?" עיוני משפט כו 109, 130-134 (2003).

17 European Charter for Regional or Minority Languages, Nov. 5, 1992, Europ. T.S. no.148, conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Html/148.htm; Framework Convention for the Protection of National Minorities, Feb. 1, 1995, 34 I.L.M. 351.

18 גם בהכרוז לכל באי העולם בדבר זכויות האדם (1948); באמנה בדבר ביעור כל הפוסי האפליה הגזעית (1965); באמנה הבינלאומית לזכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות (1966); באמנה הבינלאומית לזכויות אזרחיות ופוליטיות (1966); באמנה לזכויות הילד (1989); ובאמנה נגד אפליה בחינוך (1960), אין כל נגיעה בהבחנה זו שבין מיעוטים ילידים למיעוטים הגירה. החריג הוא האמנה של ארגון העבודה הבינלאומי (ILO) Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries, June 27, 1989, 28 I.L.M. 1382, שנכנסה לתוקפה ביום 5 בספטמבר 1991, שבה יש הבחנה בין מיעוט מהגר לבין מיעוט ילידי. ראו: www.unhcr.ch/html/menu3/b/62.htm. ואולם אמנה זו אושרה ב-14 מדינות בלבד – ולמעט הולנד, דנמרק ונורבגיה רובן נעדרות כל מסורת דמוקרטית.

19 לזכויות מיעוטים במשפט הבינלאומי ובמשפט המשווה ראו בהרחבה: NATAN LERNER, GROUP RIGHTS AND DISCRIMINATION IN INTERNATIONAL LAW 111-24 (2d ed. 2003).

בעניין אוכלוסיות ילדות (Indigenous Peoples),²⁰ אך הרעיונות המגולמים בהצעות אלה טרם תורגמו במפורש ללשון אמנות בינלאומיות.²¹ נכון הדבר, בחוקים הפנימיים של מדינות הגירה גברה המגמה להכיר במיעוט הילידי ובזכויותיו כחלק מהמגמה האנטי־קולוניאליסטית. אך המשפט הבינלאומי ההומניטרי אינו מכיר בהבחנה שבין המיעוט ההונגרי בסלובקיה, למשל, לבין קבוצות המיעוט שנוצרו עקב גלי ההגירה למדינות אירופה. יתר על כן ההבחנה שבין מיעוט ילידי למיעוט מהגר היא הבחנה זמנית, שכן בשלב זה או אחר צאצאיו של המהגר הופכים לילידים, והתביעות של קהילות מוסלמיות באירופה מסתמכות על מצב קיים ולא על "ילדות". ניתן לטעון כי מבחינה סוציולוגית יש אכן הבדל בין מיעוט מהגר, מיעוט יליד ומיעוט מקורי (שקדם להיווצרות המדינה),²² אך מבחינה משפטית, כאמור, לא נראה כי נערכת הבחנה שכזו. שנית, יש להכיר בדרגות שונות של רב־תרבותיות במציאות המשפטית במדינות השונות. הקבוצה הראשונה היא הקבוצה האוסטרית. אלו הן מדינות אשר אינן מכירות כלל בזכות של המיעוט לפיתוח עצמאי של תרבותו ולשונו. כדוגמאות ניתן לציין את ברית־המועצות, שבה זכות זו כלל לא הייתה מוכרת לגבי היהודים, לשונותיהם וחינוכם;²³ את המחלוקת שבין האיחוד האירופי לבין טורקיה, שעסקה באיסור השימוש בשפתו של המיעוט הכורדי במערכת החינוך ובמערכות אחרות; ואת האיסור המפורש בפרלמנט היווני על דיבור שלא ביוונית – למרות קיומו של מיעוט טורקי לא מבוטל; במדינות אחרות הושגה תוצאה זו על ידי היעדר כל סידור פרלמנטרי המאפשר דיבור או רישום, שלא בשפת הרוב. הגם שלעיתים מושמעות תביעות לרב־לשוניות, בחיים הציבוריים אין אנו רואים היענות לכך פרט למדינות, רובן פדרטיביות, שבהן קיימת הוראה חוקית הקובעת יותר משפה רשמית אחת.

20 U.N. Econ. & Soc. Council [ECOSOC], Sub-Comm. on the Prevention of Discrimination & Prot. of Minorities, Study of the Problem of Discrimination Against Indigenous Populations, 27, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1986/7 (prepared by Jose. R. Martinez Cobo); Report on the 20th session of the Working Group on Indigenous Populations (Jul. 26, 2002), www.unpo.org/news_detail.php?arg=01&par=202; Indigenous People, www.sdnbd.org/sdi/international_days/Indigenous-people/2005/indigenous_people/index.html; The Concept of Indigenous People (United Nations, Department of Economic and Social Affairs, 2004), www.un.org/esa/socdev/unpfi/documents/PFII%202004%20WS.1%203%20Definition.doc
21 Discrimination Against Indigenous People (UN – Economic and Social Council, 1993)

22 מיעוט מהגר היגר ממדינת מוצאו למדינה המארחת; מיעוט יליד שהה בשטח המדינה המארחת בטרם הקמתה; ומיעוט מקורי הוא הראשון שישב בשטח בטרם הקמת המדינה כגון אינדיאנים בארצות־הברית ואבוריג'ינים באוסטרליה.

23 העובדה ש־70 שנה של שלטון אלים לא הצליחו לעקור את שאיפתו התרבותית של המיעוט היהודי מעידה על כך שכאשר מדובר על רב־תרבותיות בהיבט החינוכי והלשוני אין מדובר על קפריזה פוליטית או אקדמית אלא על תופעה שורשית ועמוקה ששום שינוי משטר לא יכולים לסלקה ולמחקה כליל.

הקבוצה השנייה של מדינות רב־תרבותיות ורב־לאומיות בנויה על בסיס של סובלנות והכרה בזכויותיהן של קהילות המיעוט השונות להמשיך ולדבוק במסורתן ובלשונן ואף לקיים – בתנאים שונים ומשתנים – מערכת וולונטרית של חינוך נפרד בלי מימון ציבורי מלא. עקרון הסובלנות משתלב בתפיסה הדמוקרטית. לקהילות השונות מתאפשר לקיים עיתונות כתובה, תאטרון וקולנוע, ובמקום שבו מותרת תקשורת אלקטרונית פרטית גם תחנות רדיו וטלוויזיה פרטיות – הכול ללא חסות ומימון של המדינה. גם במדינות רפובליקניות מובהקות, דוגמת ארצות־הברית וצרפת, עיקרון זה מאפשר קיום של מערכות תרבותיות, חינוכיות ולשוניות נפרדות. היעדרו של העיקרון הזה בכרית־המועצות היה נושא למחאה יהודית בינלאומית. מרגע שנפל המשטר הבולשביקי והוקמה הפדרציה הרוסית, השתנה המצב לחלוטין, ומערכת של בתי ספר יהודיים ועבריים הורשתה לתפקד – שינוי שהמחיש בצורה דרמטית את ההבדל בין משטר אוסרני לסובלני. אך החברה הסובלנית אינה בהכרח רב־תרבותית, שכן אם לא קיים שוויון מהותי בין הזכויות הקבוצתיות של הרוב לבין אלו של קהילות המיעוט, כגון בענייני תקצוב החינוך או חלוקת משאבים שווה, אזי לא מתקיים אחד התנאים העיקריים של רב־תרבותיות.

הקבוצה השלישית של מדינות רב־תרבותיות חורגת מדיון זה שכן היא מורכבת ממדינות פדרטיביות או קונפדרטיביות שבהן הרב־לאומיות כלולה בהסדרים החוקתיים, וממילא היא כוללת גם הכרה בתרבות הלאום הנפרד. זה הדין בבליגיה ובשווייץ, מדינות שבהן יש שפות רשמיות ותרבויות שונות מוכרות, וזה הדין היום גם בקנדה. מדינות אלה אינן מעוררות בעיות מיוחדות, שכן הרב־תרבותיות היא תוצאה של המבנה החוקתי הרב־לאומי שלהן. הוא הדין בספרד, שבה ניתנת אוטונומיה לאומית מיוחדת – לרבות אוטונומיה לשונית וחינוכית – לקטלוניה ולחבל הבסקים, שבהם יש אלמנטים לאומיים ולשוניים נפרדים, וכן רמות פחותות יותר של אוטונומיה מסוג זה לפרובינציות אחרות.

הקבוצה הרביעית והחשובה מכול לענייננו ולנושא הישראלי, מורכבת ממדינות אוניטריות שהרב־תרבותיות והעקרונות החדשניים של שוויון ארגונים בחוק ובנוהג שלהן. הרב־תרבותיות נבחנת בעיקר כאשר מדובר במדינות מסוג זה, שבהן הפריבילגיות שהיו בעבר נחלת חלקו של הרוב, ניתנות, או אמורות להינתן, גם לקבוצות שאינן משתייכות לקבוצת הרוב. אין לנו מודל מלא של מדינה רב־תרבותית כזו, הואיל וגם באלה שהרחיקו לכת בקבלת העקרונות החדשים נשארה עדיפותו של הרוב בכמה מובנים מינימליים: שפתו של הרוב היא השפה הרשמית המרכזית במדינה, ימי החג והמנוחה נקבעים לפי מסורתו, הסמלים והטקסים הציבוריים נושאים את חותמו הלאומי, והחינוך הציבורי ניתן בלשונו. בחברה הרב־תרבותית האידאלית כל אלה לא יהיו קיימים, ולכל קבוצה תינתן זכות לדבר בלשונה, לחוג את חגיה ולהשתמש בסמליה. המבנה הפנימי של המדינה בחברה רב־תרבותית אידאלית יהיה דומה יותר למבנהו של מוסד בינלאומי מאשר למדינה מסורתית.

עם זאת, ואף שאין כיום מדינה המקיימת את כל הצווים של תורת הרב־תרבותיות, ברור שהייתה לה השפעה עמוקה. כך, למשל, הולנד ובריטניה לא תבעו מהמהגרים אליהן היטמעות בתרבות הרוב ואינטגרציה מלאה בחברתו. הן

לא דרשו (עד לאחרונה) אפילו ידיעת שפת המדינה וההיסטוריה שלה כתנאי להגירה ולא ציפו – לא בחוק ולא במציאות החברתית – להתאמת הלבוש ואורחות החיים של המהגרים הלא אירופיים לנוהגי החברה המארחת. צרפת שונה לחלוטין, והיא אף אסרה על סממני לבוש דתיים בתחום מערכת החינוך הציבורית שלה, המבוססת על עקרונות רפובליקניים פתוחים לכול. אכן, עקרונות התפיסה החדשה באו לידי ביטוי באירופה יותר בהיעדרן של תביעות לאינטגרציה מאשר במתן זכויות קיבוציות ספציפיות.²⁴ עד למשבר האסלאמי, היעדרן של תביעות לאינטגרציה של קהילות מהגרים ניכר היה בכול: בקיומם של מוסדות חינוכיים נפרדים, בחיי קהילות דתיות עצמאיות ובהשלמה עם שליטה של קהילה זו על חבריה ועל ילדיה, והלחץ החברתי החליף את שוט החוק. בדרך זו השלימו חלק ממדינות אירופה, תוך עצימת עיניים, עם שידוך כפוי של קטינות ועם תעמולה המתנגשת בערכיה של החברה המערבית, לרבות תעמולה אנטישמית. תביעות רבות הושמעו על ידי פעילים בקהילות מוסלמיות – תביעה להקמת בתי דין שרעיים, תביעה למערכת חינוך ציבורית מוסלמית מקבילה וכיוצא באלה. עד לאחרונה, נראה היה שלפחות חלק מתביעות אלה יתממשו ברוח התקופה החדשה. אך בינתיים התרחש משהו שבלם את "רוח התקופה" והחלה נסיגה בתפיסה הרב-תרבותית.

כדאי להבהיר שעד לשנים האחרונות ידעו מדינות המערב גלי הגירה רבים שלא יצרו התנגשות תרבותית ממשית. מדינות במערב אירופה, ובראשן גרמניה, קלטו מיליוני מהגרים מכרית-המועצות (לפני ואחרי פירוקה) וכן מהגרים ממזרח ומדרום אירופה. מהגרים אלה נקלטו תרבותית בחברה המארחת ברמות שונות של הצלחה ובלי שום תביעה לקיום תרבות עצמאית. איש באירופה לא תבע, למשל, חינוך פורטוגזי נפרד למיליוני המהגרים מפורטוגל. החריג היה המורל של המיעוט הלא נוצרי – המורל היהודי בעל מערכות החינוך הנפרדות, שחלקן ממומן באורח חלקי על ידי המדינה, ובעל המערכות הקהילתיות והדתיות המנוהלות על בסיס וולונטרי (אשר לחלקן מעמד רשמי בחוק). אין זה מקרה שהרגם היהודי משמש בסיס לתביעה מוסלמית להעניק מעמד זהה למוסדותיהם ולבתי ספרם. אך מהסיבות שהוזכרו לעיל, לא נוצרה התנגשות תרבותית בין הקהילה היהודית האירופית לבין תרבותו של הרוב.

24 קנדה הרחיקה לכת ונתנה מעמד מיוחד לשימור התרבות האינדיאנית המקורית בייחודה לאוכלוסייה זו באזורי זכות בחירה ייחודית על חשבון שלילת הזכות מהלא ילידים. בצ'רטר הקנדי יש הוראה הפוטר את הממשל הילידי-האינדיאני מהוראותיו. ארגון של נשים אינדיאניות התנגד להוראה זו כדי למנוע פגיעה בנשים במסגרת השלטון האוטונומי של האינדיאנים ושל התרבות האינדיאנית. ראו: Frances Raday, *Culture, Religion*, and Gender, 1 INT'L J. CONST. L. 663, 682 (2003). כה חוקה התביעה להתחשבות בתרבות המיעוט, עד שזו נתבעה גם כהגנה או צירוק למעשים פליליים. ראו: Note, *The Cultural Defense in the Criminal Law*, 99 HARV. L. REV. 1293 (1986); Elaine M. Chiu, *Culture as Justification, Not Excuse*, ST. JOHN'S: LEGAL STUDIES Research Paper No. 06-0043, available at papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=895276

ג. מגבלות הרב־תרבותיות במדינות המערב לפני המשבר האסלאמי

למרות כל הדיבורים על זכויות קבוצתיות ועל שוויון מהותי של כל מרכיבי החברה, ההגירה מהעולם השלישי לא הביאה לשוויון מהותי. קשה לדבר בהכללה, שכן מדובר בחברות שונות בעלות רמות שונות של הצלחה בהשגת שוויון אמיתי, ובחלק מהמקרים במדינות שאינן מתייחסות בסטטיסטיקה הרשמית שלהן למוצא ולדת (בניגוד למשל לארצות־הברית ולישראל). אך מהמעט שידוע לנו על נתוני כלכלה, בריאות וחינוך, ניתן להיווכח שהפערים בין אוכלוסיית המהגרים לבין אוכלוסיית המדינות המארחות גבוהים ביותר ועומדים בניגוד מוחלט למטרות הנעלות שהניעו את מבשרי הרב־תרבותיות.²⁵ כך, למשל, המהומות האתניות שפרצו ברחבי צרפת בחודשים אוקטובר–נובמבר 2005 חשפו פערים קשים בכל תחומי החיים – כלכלה, תעסוקה, חינוך ובריאות – בהשוואה לצרפתים הוותיקים. פערים אלו קיימים במדינות נוספות באירופה כגון הולנד, דנמרק ושכדיה, אך גם במדינות מחוצה לה כגון אוסטרליה.²⁶

גם בעניין הייצוג הפוליטי לקבוצות המיעוט לא הושג שוויון. במשטר של כור היתוך, של אינטגרציה ושל התערות, הייצוג הפוליטי של קבוצות מיעוט הוא חשוב פחות, הואיל וקבוצות המיעוט אמורות להיעלם לאחר שלב מעבר שבסופו תיווצר חברה אחת. אך לפי התפיסה הרב־תרבותית, עניין הייצוג הפוליטי הוא חשוב ביותר הואיל ומדובר בחלוקה שוויונית של משאבים כלכליים, תקשורתיים ותרבותיים לרובים שונים וקבועים של החברה. חובת הייצוג היא חלק מדוקטרינה של שוויון מהותי והסדר מבני, המבטיח התחשבות בצורכי המיעוט ובתרבותו. ולמרות זאת, במדינות המערב נוצר פער משמעותי בין הדיבורים על רב־תרבותיות לבין ההרכבים המוגנליטיים של הפרלמנטים, הממשלה ובתי המשפט. כך, לעומת הרחוב ומסך הטלוויזיה ברוב מדינות אירופה, שהפכו יותר ויותר רב־

25 48% מהמוסלמים הבריטים דיווחו שהם פעילים כלכלית, בהשוואה ל־65% בקרב הנוצרים ו־67% בקרב היהודים. ראו: *Special Report: Muslim extremism in Europe*, THE ECONOMIST, Jul. 16, 2005, at 26 AMNON RUBINSTEIN, וראו גם בהרחבה ISRAELI ARABS AND JEWS: DISPELLING THE MYTHS, NARROWING THE GAPS (2003), available at www.ajc.org/atf/cf/{42D75369-D582-4380-8395-D25925B85EAF}/arabs_and_jews.pdf.

26 לפערים בתחום התעסוקה ראו: Racism and Xenophobia in the EU Member States: Trends Developments and good practice (EUMC Annual Report 2005 – part 2) 35–36, available at www.eumc.eu.int/eumc/index.php?fuseaction=content.dsp_cat_content&catid=3fb38ad3e22bb&contentid=42b943c7300a2.

בפינלנד, לדוגמה, שיעור האבטלה בקרב אזרחי המדינה העיראקים הוא 64%, לעומת 7% בקרב ילדי פינלנד. הוכחה לפערים בתחום החינוך ניתן לראות בתוצאות של מבחן PISA שערך ארגון OECD. תוצאות המבחן משנת 2003 מראות כי ילדי מהגרים, אף אם הם עצמם נולדו באירופה, מגיעים להישגים נמוכים יותר בהשוואה לילדי הוותיקים, ראו שם, בעמ' 68–70. לפערים בתחום הבריאות ראו: World Migration: Costs and Benefits of International Migration, 331 (2005). כך, למשל, בחלק מהמדינות בקרב המיעוטים האתניים ישנו אחוז גבוה יותר של תמותת תינוקות. הד"ח זמין ב־ www.iom.int/iomwebsite/Publication/ServletSearchPublication?event=detail&id=4171.

גוניים, רב-צבעוניים ורב-תרבותיים, נותרו הפרלמנטים, חדרי הממשלה ואולמות בתי המשפט חריגוניים: גופים שאינם נותנים ביטוי למציאות החדשה של הרב-תרבותיות.²⁷

תתייצוג וחוסר ייצוג זה של קבוצות מיעוט התרחש למרות ההמלצות המפורשות של ועדת לונד (על שם העיר בשבריה) בדבר השתתפות אפקטיבית של מיעוטים לאומיים בחיים הציבוריים.²⁸ ההמלצות מפרטות כיצד אפשר להגיע לשותפות כזו בפרלמנט, בשלטון המקומי ובמגזרים אחרים של החיים הציבוריים. המלצות אלה הן המשך להמלצות אוסלו בדבר הזכויות הלשוניות של המיעוטים הלאומיים משנת 1998,²⁹ ושל המלצת האג בדבר הזכויות לחינוך של אותם מיעוטים משנת 1996,³⁰ ונקבע בהן במפורש כי:

“Effective participation of national minorities in Public life is an essential component of a peaceful and democratic society. Experience in Europe and elsewhere has shown that, in order to promote such participation, governments often need to establish specific arrangements for national minorities. These Recommendations aim to facilitate the inclusion of minorities within the State and enable minorities to maintain their own identity and characteristics, thereby promoting the good governance and integrity of the State”.³¹

אי-השגת שוויון מהותי בין קבוצות המהגרים לבין האוכלוסייה המקומית, ברמת הפרט והקבוצה, לא הייתה הבעיה היחידה בגישה הרב-תרבותית. לצדה חלה שחיקה בהצדקות של הרב-תרבותיות. מדינות אירופה, שהרב-תרבותיות הפכה לדגל משותף של רבות מהן,³² החלו לעיין מחדש בגישה הרב-תרבותית,

27 לאחר המהומות בצרפת דווח ב-ECONOMIST כי אין "שחורים או חומים מצרפת היבשתית באסיפה הלאומית" (תרגום שלי - א.ר.). ראו: *The French riots; France's* riots, THE ECONOMIST, Nov. 10, 2005, בדו"ח האו"ם, לעיל ה"ש 2, בעמ' 35, מוצגת טבלת חוסר ייצוג של מיעוטים אתניים בפרלמנטים האירופיים, שבכולם למעט הולנד - הייצוג הוא אפסי או שולי.

28 The Lund Recommendations on the Effective Participation of National Minorities in Public Life (1999).

29 The Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities and Explanatory Note, Feb. 1998, www1.osce.org/documents/hcnm/1998/02/2699_en.pdf

30 The Hague Recommendations Regarding the Education Rights of National Minorities and Explanatory Note, Oct. 1996, www1.osce.org/documents/hcnm/1996/10/2700_en.pdf

ועדת לונד, לעיל ה"ש 28.

31 המלומד האמריקני, Nathan Glazer, הצהיר בכותרת ספרו כי "כולנו רב-תרבותיים היום". ספרו עוסק בהשלכות הרב-תרבותיות על תכנית הלימוד בבתי הספר בארצות-הברית. ראו: NATHAN GLAZER, WE ARE ALL MULTICULTURALISTS NOW (1998).

בהשוואה לגישה האזרחית האמריקנית, באשר להטמעתן של קבוצות מהגרים. התפיסה האמריקנית היא שהפרט המתאזרח הוא אזרח החייב נאמנות לארצו החדשה ואינו מאוגד במסגרות נפרדות. לעומת זאת, בכריטניה וגם בצרפת הכירו הממסדים הפוליטיים בזהות הנפרדת של הקבוצה. ממשלת בריטניה הכירה ב"מועצה המוסלמית הבריטית" – גוף המאגד כמה גופים מוסלמיים – כגוף ייצוגי; צרפת ויתרה על אחד מעקרונותיה הרפובליקניים הבסיסיים והלכה בדרך דומה בהכירה במועצה הצרפתית של האמונה המוסלמית (CFCM). בשני המקרים הרצון היה ברור: למצוא אפיקים ללב הקהילות המוסלמיות כדי לנטרל השפעות קיצוניות. אלא שלאחר אירועי הטרור בלונדון ביולי 2005 – שבוצעו על ידי מוסלמים ילידי בריטניה – ולאחר המהומות בצרפת בסוף אותה שנה, החלו להישמע קולות שגרסו שעדיפה הגישה של ארצות-הברית לעניין האינטגרציה האישית וכי חוסר הזהות הקבוצתית עדיפה. כך, לדוגמה, נטען כי בארצות-הברית לא רק שלא היו אירועי טרור שבוצעו על ידי מוסלמים-אמריקנים, אלא שהפיגוע במגדלי התאומים ביום 11 בספטמבר 2001, היה כולו תוצרת חוץ ואף מוסלמי אמריקני לא היה שותף לו.

עוד לפני התעצמות הטרור האסלאמי, שאלת ההתנגשות התרבותית בין הרוב לתרבות המיעוט, החלה נותנת אותותיה. ה"פתנא" שהוצאה על ידי שליט אירן נגד הסופר סלמן רושדי בשל פגיעתו כביכול בנביא מוחמד בספרו "פסוקי השטן" ושהטילה על כל מוסלמי חובה לרצחו, חשפה במלוא האכזריות את הפער בין האסלאם ומפרשיו הקיצוניים לבין חופש הביטוי – הערך הדמוקרטי הנעלה. שורה של התעללויות מחרידות בילדים אפריקנים, לרבות מקרי רצח פולחני על רקע אמונה שבטית, היכתה בתדהמה את דעת הקהל בבריטניה. ריבוי המקרים של הסעת בנות צעירות לארצות המוצא וכפיית הנישואים עליהן שאורגנו על ידי המשפחות המהגרות, נתגלו במלוא חומרתם בכמה ממדינות אירופה. אנטישמיות, הכחשת שואה והתנגדות תלמידים מוסלמים להוראת השואה בבתי ספר צרפתיים, עשו כותרות של קבע בשנים האחרונות. התנגשות זו החלה מתנהלת לאורך חזית רחבה: מסגנון לבוש (בעיקר הסתרת פני האישה על ידי צעיף או רעלה) ועד למילת נשים, נישואי כפייה וריבוי נשים.

להוגי הדעות שעיצבו את התפיסה הרב־תרבותית, לא הייתה תשובה אחידה להתנגשות זו. Kymlicka, ועמו רוב הוגי הדעות הרב־תרבותיים, הגבילו את הזכות לתרבות רק לזו המכבדת את זכויות הזולת.³³ אך הגבלה זו יכלה להתפרש בדרכים רבות. Kymlicka גם עושה הבחנה מועילה בין מיעוט המנסה להגן על עצמו מפני הרוב ("ההגנה החיצונית") לבין מיעוט הרוצה לכפות אורחותיו על בני ובנות קהילתו; במקרה השני אין קיימת לדידו זכות תרבותית קבוצתית.³⁴ אך

³³ "A liberal theory of minority rights [...] must explain how minority rights are limited by principles of individual liberty, democracy and social justice" ראו KYMLICKA, MULTICULTURAL CITIZENSHIP, לעיל ה"ש 11, בעמ' 4.

³⁴ Will Kymlicka, *Multiculturalism and Minority Rights: West and East*, JOURNAL ON ETHNOPOLITICS AND MINORITY ISSUE IN EUROPE (JEMIE) (Apr. 2001).

גם הבחנות אלה אינן תמיד שימושיות, כפי שנראה להלן. השאלה גם לא הוכרעה על ידי המחוקקים. במקרים קיצוניים התערבו הפרלמנטים, כמו במקרה האמור של מילת בנות, נוהג שהביאו כמה קבוצות מהגרים מאפריקה ומהמזרח התיכון. צרפת העמידה לדין במהלך שנות ה-90 הורים של משפחות ממלי, מאוריטניה, מגמביה ומסנגל בעוון ביצוע מילה זו בכנותיהן.³⁵ כך עשו גם מדינות אחרות: בי-1985 העביר הפרלמנט הבריטי חוק מיוחד בעניין זה;³⁶ בספטמבר 1996 המשיך הקונגרס האמריקני באותו כיוון³⁷ והוסיף בחוק הוראה שדרשה מהממשל האמריקני לפעול בבנק העולמי למניעת סיוע פיננסי ל-28 מדינות אפריקניות שבהן נוהגת מילה כזו. גם מדינות אחרות, דוגמת אוסטרליה, הלכו בדרך זו. זכותה של קהילת המיעוט לשמור על "תרבותה" נדחקה הצדה מפני הצורך להגן על בנות קהילת הרוב. רק קבוצות שוליות פגמו בקונצנזוס זה, במטרה ליצור פשרה הוגנת בין הגישה הרב-תרבותית של קהילות מהגרים לבין ערכי החברה האמריקנית.³⁸ קבוצות אלה לא הצליחו למנוע את האיסורים הפליליים האמורים לעיל, וזאת אף שמילת ילדים זכרים סמוך ללידתם מותרת ונהוגת כמצווה דתית אצל יהודים ומוסלמים ומקובלת אצל חלק מהאחרים. הוויכוח נסב על השאלה אם יש הברל מהותי בין שני סוגי המילות (שלא כאן המקום לדרון בהם), אך הנושא של מילת בנים עלול לעלות לדין ציבורי ומשפטי בעתיד.³⁹ גם בנושא ריבוי נשים – נוהג מקובל בקהילות מהגרים מאפריקה ומהמזרח התיכון – לא שעו המחוקקים לתביעות להתרתן והותירו את איסור הביגמיה על כנו, ממש כשם שבית המשפט העליון בארצות-הברית אישר איסור זה גם לגבי הקהילה המורמונית, שבה ריבוי נשים היה מצווה דתית. במילים אחרות, התפיסה הרב-תרבותית נסוגה גם כאן בהתנגשות עם מערכת ערכים שנועדה להגן על הזולת. כשל אכזריותו של הנוהג ה"תרבותי", איסור ריבוי נשים נתפס כהגנה על זכות האישה אפילו כאשר זו מסכימה לפוליגמיה. כיבוד "התרבות האחרת" נבלם במקום שבו משמעותו היא

35 ליאון שלף "הגנה עניינית על 'הגנה תרבותית' – על המשמעות הממשית של רב-תרבותיות" סוציולוגיה ישראלית ד 87, 93–96 (2002).

36 Prohibition of Female Circumcision Act, 1985, c. 38 (Eng.)

37 Criminalization of Female Genital Mutilation Act, 18 U.S.C § 116 (1996)

38 כך, למשל, קבוצת רופאים בסיאטל, שביקשה לפשר בין נוהגי הקהילה המוסלמית לבין הגנת נשים, הציעה שהמילה תיעשה בבית חולים, בהרדמה מקומית על ידי רופאים, ובתנאי שהחיתוך יהיה סמלי ובהסכמת הבת. ראו: Doriane L. Coleman, *The Seattle Compromise: Multicultural Sensitivity and Americanization*, 47 DUKE L.J. 717 (1998).

39 הנושא נדון בבג"ץ 578/98 עמותה נגד חיתוכים באברי מין בתינוקות נ' שר הבריאות תקעל 1303 (2)99 (1999) ובו נדחתה עתירה שתכליתה איסור ביצוע מילת שלא על ידי רופאים והטלת פקוח על עבודתם של מוהלים. לדין בפסק הדין וביקורת כלפיו ראו אליאב שוחטמן "מילה בהכשר בג"ץ" *שערי משפט* ג 203 (2003). הנושא נדון גם בספר – MALE AND FEMALE CIRCUMCISION: MEDICAL, LEGAL, AND ETHICAL CONSIDERATIONS IN PEDIATRIC PRACTICE (George C. Denniston, Frederick M. Hodges & Marilyn F. Milos eds., 1999). בארצות-הברית ובכריטיניה קמו עמותות של נימולים המבקשות לבטל את המילה ועוזרות לחבריהן לשקם באופן כירורגי את הערלה.

פגיעה בפרט האחר.⁴⁰ הבעיה היא שהפגיעה האסורה בזולת כלל לא הוגדרה ואין לגביה קונצנזוס משפטי.

אין זה מקרה שחלק ניכר מהתנגשויות אלו נוגע לזכויות נשים, שבהן ההבדל בין החברה המערבית המדגישה שוויון זכויות לבין התרבויות המסורתיות בכלל והמוסלמיות בפרט, בולט לעין. בספרה של Susan Moller Okin נדונה שאלה זו.⁴¹ בדיוניה ניכרת ההתחבטות הקשה שבין שני עקרונות של הליברליזם המתקדם: הצורך להגן על האישה והצורך להגן על תרבות הקבוצה. המחברת מסבירה ש"טעינו" – הכוונה לשמאל הליברלי – "כאשר סברנו שפמיניזם ורב-תרבותיות מתיישבים זה עם זה". ואכן, תרבות מסורתית היא בדרך כלל תרבות המבוססת על חברה פטריארכלית ועל מעמד נחות של האישה שבא לידי ביטוי בהיבטים משעבדים שונים. כך, למשל, כשהועלתה ב-2005 בחבל אונטריו שבקנדה, הצעה לאפשר לבתי דין שרעיים סמכות של בורר בענייני אישות, הפגינו נגדה בראש ובראשונה ארגוני נשים – לרבות נשים מוסלמיות – עד שבוטלה.⁴² עמדתה של Okin היא חד-משמעית: התנגדות נחרצת למתן זכות קבוצתית לבני תרבות מסוימת כאשר זו מתנגשת עם העקרונות הליברליים של שוויון האישה. לדידה, מתן זכות קיבוצית שכזו אינו מתיישב עם הערך הליברלי הבסיסי של חופש הפרט. וכך מסכמת את עמדתה לגבי זכויות קיבוציות:

"The particular aspect that concerns me here is the claim, made in the context of basically liberal democracies, that minority cultures or ways of life are *not sufficiently protected* by [...] ensuring the individual rights of their members and as a consequence should also be protected with special *group rights or privileges*" (ההדגשות שלי – א.ר.).⁴³

המחברת אף מוסיפה הצהרה בוטה הרואה בזכויות קבוצתיות גורם אנטי-פמיניסטי:

- 40 בעקבות המהומות בפרכרי פאריז בסוף שנת 2005, הדגיש שר הפנים, Nicolas Sarkozy, את בעיית הפוליגמיה של המהגרים כעניין מרכזי ואמר כי בדעתו לנקוט צעדים נגדה. ראו: *Regroupement familial et polygamie au banc des accusés*, LE MONDE, Jan. 17, 2005. הטענה שהושמעה בצרפת הייתה שבמהומות נטלו חלק מספר גבוה במיוחד של צעירים בני משפחות פוליגמיות, וזאת בשל קשייהם וקשיי התערות בחברה הצרפתית.
- 41 Susan M. Okin, *Is Multiculturalism Bad for Women?*, in IS MULTICULTURALISM BAD FOR WOMEN? 9–24 (Joshua Cohen, Matthew Howard & Martha C. Nussbaum eds., 1999) וכן בספרה העיקרי: *SUSAN M. OKIN, JUSTICE, GENDER AND THE FAMILY* (1989).
- 42 הצעת החוק הסמיכה את שני הצדדים להתדיין לפי דין דתי בפני בית דין דת. ב-11.9.05 הודיע ראש ממשלת אונטריו על ביטול התוקף של בוררות דתית, ראו דניאל פייפס "מרד המוסלמיות באיסלאם" מעריב – דעות 2.10.05.
- 43 Okin, לעיל ה"ש 41, בעמ' 10–11.

“Group rights are potentially, and in many cases actually, *antifeminist*. They substantially limit the capacities of women and girls of that culture to live with human dignity equal to that of men and boys, and to live as freely chosen lives as they can” (ההרגשה שלי – א.ר.).⁴⁴

המחברת כופרת בהבחנה שבין רשות הרבים – בה הפגיעה אסורה גם אם היא נובעת מתרבות המיעוט, לבין רשות הפרט – שבה הפגיעה אסורה להיות מותרת. היא מזכירה את התנאי של Kymlicka שלפיו ההכרה בתרבות המיעוט מותרת רק בתנאי שאין היא מפלה בין גבר לאישה, ומוסיפה כי:

“The subordination of women is often *informal and private*, and that *virtually no culture in the world today, minority or majority*, could pass Kymlicka’s “no sex discrimination” test if it were applied in the private sphere. Those who defend group rights on liberal grounds need to address these very private, culturally reinforced kinds of discrimination” (ההרגשות שלי – א.ר.).⁴⁵

התנגדותה של Okin להעניק זכויות קיבוציות לקהילות תרבותיות מסוימות כשקיימת סתירה בינן לבין עקרונות ליברליים כגון שוויון, אינה מתמצת רק לגבי פמיניזם. כללם של דברים והרציונל יפה גם בהקשרים רחבים יותר. פרופ' יעל (יולי) תמיר, בתגובתה למאמרה של Okin, מציינת שיש להרחיבם לכל נושאי זכויות האדם:

“The issue she raises extends far beyond feminist concerns. It is a word of caution, calling upon liberal political theorists and liberal political activists to acknowledge that group rights strengthen dominant subgroups within each culture and privilege conservative interpretations of culture over reformative and innovative ones”.⁴⁶

גישה הפוכה באה שם לידי ביטוי בתגובתו של פרופ' Homi Bhabha טוען כי עמדתה של Okin משקפת עמדה מתנשאת שעל פיה “התרבות המערבית הליברלית” עדיפה על תרבויות אחרות:

44 שם, בעמ' 12.

45 שם, בעמ' 22.

46 Yael Tamir, *Siding with the Underdogs, in IS MULTICULTURALISM BAD FOR WOMEN?* 47 (Joshua Cohen, Matthew Howard & Martha C. Nussbaum eds., 1999)

"Her [Okin's] narrative begins by pitting multiculturalism against feminism but then grows seamlessly into a comparative and evaluative judgment on minority cultures (largely represented by cultural defense cases) delivered from the point of view of Western liberal cultures (represented by the eloquent testimony of academic feminists). In my view, however, issues related to group rights or cultural defense must be placed in the context of the ongoing lives of minorities in the metropolitan cultures of the West if we are to understand the deprivation and discrimination that shape their affective lives, often alienated from the comforts of citizenship".⁴⁷

במילים אחרות, לפי פרופ' Bhabha, הערכים שבשם מדברת Okin אינם אלא ביטוי של תרבות אחת מני תרבויות אחרות, שוות ערך.⁴⁸ מותר לשאול מה הם גבולותיו של טיעון זה? האם, למשל, הוא גם יחול על תרבות שבה העברות נהוגה?

דבריה של Okin על מעמד האישה מעוררים שאלה מהותית יותר. גם אם נניח שחוק המדינה מעניק הגנה מלאה לאישה וגם אם הוא מתעלם מהסכמתה לפגיעה בה, עדיין נותרה השאלה המעיקה: האם עצם שימור התרבות המסורתית, במסגרת הרב-תרבותיות, אינה יוצרת מצב שבו יש לחץ חברתי-פנימי, שהחוק אינו יכול להתמודד עמו, המציב את האישה בעמדת נחיתות. כבריטניה הועלתה הצעה להפוך נישואי כפייה לעברה פלילית. ספק רב אם החוק יוכל להתערב בקהילות אשר אמונות על חיוב נערות בנישואין באמצעות לחץ משפחתי. משום כך אין זה מוגזם לומר כי הכרה מלאה ברב-תרבותיות, משמעותה בראש ובראשונה פגיעה במעמדן של הנשים ואולי גם בקבוצות מיעוט נוספות.

גישה זו מקבלת חיוק במאמריה של פרופ' פרנסס רדאי.⁴⁹ המחברת בוחנת את ההתנגשות שבין העיקרון האוניברסלי של שוויון לבין העקרונות הרב-תרבותיים של קהילות, קובעת שקיימת התנגשות ביניהם וקובלת על הפגיעה בעקרון השוויון – בעיקר בדיני המעמד האישי. היא מתנגדת ליחסיות הערכית שלא פעם ניצבת מאחורי הרב-תרבותיות, ומצביעה על הכשל הלוגי בטיעונים של יחסיות תרבותית:

Homi K. Bhabha, *Liberalism's Sacred Cow, in IS MULTICULTURALISM BAD FOR WOMEN?* 79, 80 (Joshua Cohen, Matthew Howard & Martha C. Nussbaum eds., 1999)

ALASDAIR MACINTYRE, WHOSE JUSTICE? WHICH RATIONALITY? (1988). המחבר טוען כי מושגי הצדק והמשפט צומחים מתוך משטרים חברתיים מסוימים וניתנים לשיפוט רציונלי אך ורק במסגרת המסורת התרבותית של אותה חברה שהולידה אותם.

פרנסס רדאי "על השוויון" משפטים כד 241 (1994).

"The idea is that moral consciousness is unconsciously acquired in the process of growing up in a specific cultural environment. From this description of the way in which human morality evolves there have been those who have concluded that there is no objective social justice and that each cultural system has its own internal validity which should be tolerated".⁵⁰

ומכאן היא מגיעה למסקנה:

"Cultural relativism is another name for moral nihilism".⁵¹

כל השאלות האלה התעוררו עוד לפני המשבר האסלאמי. אלא שהמשבר האסלאמי רק העצים את הדילמות והקצין את עצמת ההתנגשות שבין זכויות הפרט לבין הזכויות הקיבוציות. נדון בכך כעת.

ד. המשבר האסלאמי והשפעתו

המשבר האסלאמי החל באמצע שנות ה-90 עם ביצוע פעולות טרור בקנה מידה מתרחב ששיאן ביום 11 בספטמבר 2001 בארצות-הברית. טרור זה בוצע בשם האסלאם הקיצוני, אך לא בוצע בידי מוסלמים ילידי ארצות-הברית או אזרחיה. המגמה החלה להשתנות דווקא במדינה הרב-תרבותית ביותר – הולנד. בהולנד ההשקפה הרב-תרבותית הגיעה לשיאה והייתה משותפת לכל הממשלות. אלה התירו הגירה ממרוקו וממדינות מוסלמיות אחרות. הולנד גם אפשרה הגירה בלתי מוגבלת של בני ובנות זוג מארץ האם, קלטה מספר גדול והולך של מבקשי מקלט פוליטי⁵² ומימנה בניוי ואחזקות מסגדים ובתי ספר מוסלמים. מדיניות זו הובילה להתגברות ההגירה המוסלמית להולנד, עד כדי כך שבשורה של ערים חשובות עלה מספר המוסלמים על מספר ההולנדים הילידים. מעטים ערערו על מדיניות זו. Fritz Bolkestein לשעבר שר ההגנה ומנהיג המפלגה הליברלית, דרש שהמהגרים ילמדו הולנדית – שפה והיסטוריה – אך תביעתו נדחתה על ידי הרוב. בהדרגה, כל האופטימיזם הרב-תרבותי בא לקצו. הצעד הראשון היה סקרי דעת קהל שהצביעו על כך שחלק גדול מהקהילה המרוקנית בהולנד תמך בפיגוע במגדלי התאומים – ממצא שזעזע את דעת הקהל הליברלית; רצח המועמד לפרלמנט, Pim Fortuyn, במאי 2002 ערב הבחירות, היה משמעותי אף הוא. Fortuyn הקים מפלגה בשם "רוטרדם שאפשר לחיות בה", שמצעה היה אנטי הרב-תרבותיות ואנטי הגירה במתכונתה ההולנדית. Fortuyn לא נרצח בידי מוסלמי, אך הצלחתו האלקטורלית הצפויה ורציחתו שברו את הסטריאוטיפ

Francis Raday, *Religion, Multiculturalism and Equality: The Israeli Case*, 50
25 ISR. Y.B HUM. RTS. 193, 202 (1995)

51 שם, בעמ' 204.

52 3,500 בני אדם בי-1955 לעומת 43,000 בשנת 2000.

המקובל של ימין ושמאל.⁵³ משהו באמיתות של הרב־תרבותיות התערער. הזעזוע האמיתי הגיע עם רצח במאי הסרטים Theo Van Gogh לאור היום באמסטרדם בנובמבר 2003. Van Gogh ביים ביחד עם חברת הפרלמנט Ayaan Hirsi Ali, פליטה מוסלמית מסומליה, סרט קצר בשם "כניעה" שעיסוקו השפלת הנשים באסלאם. הרוצח המרוקני־הולנדי ירה ב־Van Gogh, ניסה לכוות את ראשו ולבסוף תקע באמצעות סכין, מכתב אל תוך חזהו של הנרצח – שבו טען כי הולנד נמצאת תחת השפעה יהודית, קרא לג'יהאד נגד חברת הפרלמנט מסומליה (שנזקקה להגנה על ידי שומרי ראש) ונגד ארצות־הברית, הולנד, אירופה וכל יתר הכופרים.

הרוצח בן ה־26 היה תוצר מובהק של הרב־תרבותיות, בוגר של בית ספר יוקרתי, שעבר תהליך של הקצנה במסגד באמסטרדם. הוא נשפט ונידון למאסר עולם, לאחר שסירב להתגונן משום שלא הכיר בסמכות בית המשפט ההולנדי. דבריו של הרוצח זעזעו את דעת הקהל בהולנד לא פחות מהרצח עצמו. הוא לא רק סירב להביע חרטה על הרצח הברוטלי אלא גם ציין שאין הוא חש את כאבה של אם הנרצח, שכן היא "כופרת".⁵⁴ בעקבות הרצח דיווחה העיתונות בהולנד על הגירה שלילית של הולנדים ילידים מארצם ופרסמה בהיקף נרחב תחזיות דמוגרפיות קשות על רוב מוסלמי בערים הראשיות של הולנד. הפרלמנט העביר חוק הגירה מחמיר, והממשלה מינתה שרה מיוחדת לענייני הגירה, שתבעה בריש גלי שהמהגרים כולם ילמדו הולנדית וישננו את ערכי החברה שבתוכה הם הפצים לחיות. מספר מקבלי המקלט הפוליטי ירד דרסטית, והמשטרה החלה להחמיר את בדיקותיה באזורי המהגרים.⁵⁵ הולנד החלה לנקוט אמצעים חקיקתיים כדי לשמור על תרבות ועל ערכים הולנדיים. בין היתר, נחקק חוק המגביל הגירה שאינה תואמת את התרבות ההולנדית. לשם כך מחויב כל מהגר להולנד ללמוד כ־300 שעות על התרבות ההולנדית, על ערכיה, על שפתה ועל ההיסטוריה ההולנדית. קורסים אלה מועברים בתוך שגרירויות הולנד במדינות השונות, על חשבון המהגרים, ובסופם נדרש כל מהגר לעבור בהצלחה בחינת התמצאות בתרבות ההולנדית. רק לאחר מכן יינתן לו היתר ישיבה זמני בהולנד. יתרה מכך, הצעת חוק שיום משרד ההגירה, הזוכה לתמיכת מפלגות הקואליציה והרוב בפרלמנט,

53 Fortuyn גונה כגזען ימני, ולעתים אף הודבק לו התואר "לה פן הולנדי", אך אישיותו ומפלגתו שברו את המתכונת הנכונה פוליטית הזו, שכן הוא עצמו היה הומוסקסואל גלוי ואף מספר שניים ברשימתו היה איש עסקים שחור.

54 Roger Cohen, *A European Model for Immigration Falter: Dutch façade of tolerance under strain*, INTERNATIONAL HERALD TRIBUNE, Oct. 17, 2005, at 1.

55 העיתונות הבריטית עקבה מקרוב אחר ההתפתחויות בהולנד והזהירה בפני התפתחויות דומות בבריטניה. דווח על הגירה המונית של הולנדים החוצה מהולנד בשל כך ששבעו "יותר מדי מהרב תרבותיות" ועל עזיבה בהיקף נרחב של אנגלים מלונדון ("100 אלף לשנה") בשל הרב־תרבותיות. ראו: *Exodus as Dutch Middle Class Seek New Life*, THE DAILY TELEGRAPH, Dec. 11, 2004, at 14; David Paul, *Lessons for Britain as Fearful Dutch Turn their Backs on Multicultural Society*, THE SUNDAY EXPRESS, Dec. 20, 2004.

כוללת דרישה להגביל את השימוש בכיסוי ראש מוסלמי במקומות ציבוריים (ולחבריה מצרפת, לא רק בבתי ספר).⁵⁶

התפנית ההולנדית נגישה כלפי הרב-תרבותיות באה לידי ביטוי בכל מגזרי החיים. אך הולנד היא רק דוגמה למתרחש בחלק ניכר ממדינות אירופה. המילה "רב-תרבותיות" החלה מופיעה בהקשר שלילי.⁵⁷ הלמוט שמידט, לשעבר קנצלר גרמניה, ציין כי ההחלטה לייבא "עובדים אורחים" בשנות ה-60 הייתה משגה. ראש ממשלת בווריה, Edmund Stoiber, אמר כי "אין מקום בגרמניה לסוחר השנאה ומרכאי הנשים" וכי "המהגרים חייבים לקבל על עצמם ערכים גרמניים". דנמרק קיבלה חוק הגירה חדש הדורש כי למהגר תהיה זיקה לדנמרק הגדולה מכל זיקה שלו למדינה אחרת. ממשלתה אף אימצה החלטה שלפיה כל מהגר לדנמרק יידרש לבחינת התמצאות בתרבות הדנית, בהיסטוריה ובשפה. מהגר שעובר בהצלחה את הבחינה, לא יוכל להיכנס לדנמרק אם לא יחתום על "הצהרת אינטגרציה" שבה הוא מתחייב לאמץ ערכים דמוקרטיים ליברליים ודניים, כגון איסור הכאת ילדים ואיסור מילת נשים.⁵⁸ בצרפת, לאחר שהסתיים הוויכוח על הצעיף המוסלמי בבתי הספר, שסופו קבלת הדין על ידי הרוב המכריע של התלמידות, החל ויכוח על התנהגות התלמידים המוסלמים בבתי הספר. העיתונות הצרפתית החלה לדווח בתקיפות על גילויי אנטישמיות קשה; הערצת מחבלים-מתאבדים והכחשת שואה.⁵⁹ גם מערכת החינוך של צרפת הרפובליקנית, זו

David Rennie, *Dutch plan test aimed at curbing Muslim migrants*, THE DAILY TELEGRAPH, Feb. 5, 2005; Anthony Browne, *Dutch unveil the toughest face in Europe with a ban on the burka*, THE TIMES, Oct. 13, 2005; *Netherlands introduces Dutch language test for immigrants*, Feb. 21, 2006, *Immigrants asked to speak Dutch in Netherlands*, Feb. 9, 2006, Europe Immigrations News, www.workpermit.com/news/europe_immigration.htm; *Dutch Set Immigrants Culture Test*, BBC NEWS, Dec. 22, 2005, news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4551292.stm; *Netherlands Considers Burqa Ban*, BBC NEWS, Dec. 21, 2005, news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4549730.stm; *Dutch to Hear Muslim Rights Case*, BBC NEWS, Oct. 17, 2005, news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4349584.stm; *EU Interior Ministers Propose European Test for Foreigners*, DW-WORLD.DE, March 23, 2006, www.dw-world.de/dw/article/0,2144,1942545,00.html; *EU Big Six Weigh "Integration Contract"* IslamOnline, March 26, 2006, islamonline.net/English/News/2006-03/23/article06.shtml; EU AND US APPROACHES TO THE MANAGEMENT OF IMMIGRATION - THE NETHERLANDS (Jan Niessen, Yongmi Schibel & Raphaële Magoni eds., 2003)

Brian Moynahan, *Putting the fear of God into* לחומר נוסף המעיד על כך ראו: *Holland*, THE SUNDAY TIMES, Feb. 27, 2005 *The State of Multiculturalism in the Netherlands*, available at www2.fmg.uva.nl/imes/books/doomernik2005.pdf

Declaration on Active Participation in Acquiring Danish Language Skills and Achieving Integration Into Danish Society *הדנית*: www.udlst.dk/english/publications/ThePublications/intgr_erkl.htm

Cécilia Gabizon & Marie-Estelle Pech, *Après le voile, la polémique se porte sur les enseignements*, LE FIGARO, Sep. 20, 2005

שהטמיעה דורות של מהגרים, נתקלה במלוא הקשיים של ההתנגשות שבין ערכיה לבין הערכים של החברה המוסלמית. המהומות שפרצו בסתיו 2005 הביאו לריאקציה ממשלתית חריפה ולהגבלות על זכות ההגירה לצרפת. בבריטניה היו התבטאויות רבות נגד הרב־תרבותיות, שהגיעו לשיאן לאחר אירועי הטרור בלונדון. כך, למשל, ציין שר הפנים בממשלת הצללים של המפלגה השמרנית, David Davis, כי אנשים מתרבויות שונות צריכים לכבד את אורח החיים הבריטי.⁶⁰ ברוח זו התבטאו מנהיגים אחרים של המפלגה, כמו Michael Portillo, ועיתונאים רבים. אך הזעזוע האמיתי הגיע עוד לפני כן, כאשר Trevor Philips ראש הוועדה לשוויון בין הגזעים, התבטא ש"הרב־תרבותיות שייכת לתקופה אחרת" ויש לזנוח אותה, והוסיף דברים שרק זמן קצר לפני כן היו נחשבים לכפירה: "עלינו להדגיש שיש גרעין קשה בריטי (הכולל את כל המהגרים) [...] העובדה שאין מלמדים את שייקספיר רעה למהגרים" (תרגום שלי א.ר.).⁶¹ אף שלאחר גל הטרור המשיך ראש הממשלה טוני בלייר לדבר על רב־תרבותיות, ממשלת הלייבור לא רק שהחמירה את תנאי הכניסה לאנגליה, אלא גם החלה מחייבת את ידיעת השפה האנגלית כתנאי לאזרחות.⁶² הארכיבישוף של יורק, השחור הראשון הנושא כהונה כזו באנגליה, תקף נמרצות את הרב־תרבותיות, מושג ש"בגד באנגלים", לדבריו, והטיף לרכישת הזהות האנגלית מחדש, לרבות הדרישה שכל האנגלים יחגגו את יום ג'ורג' הקדוש.⁶³ דעת הקהל שעמדה נבוכה נוכח כישלון הרב־תרבותיות, נטתה יותר ויותר לעבר בדיקה מחודשת של התפיסה הרב־תרבותית. הפילוסוף הצרפתי Alain Finkielkraut ציין: "אומרים שהמודל הרפובליקני קרס במהומות אלה. אבל המודל הרב־תרבותי איננו במצב טוב יותר – לא בהולנד וגם לא באנגליה".⁶⁴ במאמר על האסלאם באירופה ומשבר הרב־תרבותיות, טוען המלומד האנגלי, Kenan Malik, כי בגלל הרב־תרבותיות צעירים מוסלמים בריטיים חשים הזדהות יותר עמוקה עם האסלאם מאשר עם מדינתם.⁶⁵

David Davis, *Why Cultural Tolerance Cuts both Ways*, THE DAILY TELEGRAPH, Aug. 3, 2005

Michael Portillo, *Multiculturalism has failed but tolerance can save us*, THE SUNDAY TIMES, Jul. 17, 2005

Liz Lightfoot, *A-Levels to focus on Britain's Past*, THE DAILY TELEGRAPH, Apr. 15, 2006

Ruth Gledhill, *Multiculturalism has betrayed the English*, *Archbishop says*, THE TIMES, Nov. 22, 2005. התקפה חריפה על הרב־תרבותיות – "מושג המעורר שנאה וגזענות" – הובע על ידי ארגון ציוויטס האנגלי, בגילוי דעת שפורסם לאחר ההתקפות ברכבת התחתית בלונדון. ראו: Report attacks multiculturalism, BBC NEWS, news.bbc.co.uk/2/hi/uk_news/4295318.stm, Sep. 30, 2005; PATRICK WEST, THE POVERTY OF MULTICULTURALISM (2005). את תמצית התזה המובאת בספר, ניתן למצוא ב־ WWW.CIVITAS.ORG.UK/PRESS/PRCS46.PHP.

דרור משעני ואורליה סמוטרייז "הם לא מסכנים, הם מוסלמים" מופץ הארץ 18.11.05, 26 וברוח זו, Bladine Krigel, יושבת ראש המועצה הגבוהה לאינטגרציה, בריאיון ל־L'EXPRESS, Nov. 24, 2005, at 43

Marc Epstein, *Royaume-Uni: le multiculturalisme, parlons-en!*, L'EXPRESS, Jan. 26, 2006, at 18–19

בחלק ניכר מהמדינות עוגנו אמצעים אלה בחקיקה ראשית או בהחלטות ממשלה.⁶⁶ אחת הדוגמאות לכך היא "השאלונים התרבותיים" שפשטו באירופה ומחוצה לה כאמצעי להגבלת הגירה שאינה בהתאם לתרבות המקומית. בגרמניה, בכריסטינה, בקנדה ובארצות-הברית, כל מהגר נדרש להשיב לשאלון בטרם הגירתו. שאלון זה בוחן את עמדת המהגר לגבי עמדותיו התרבותיות, הידע ההיסטורי שלו על המדינה, שליטתו בערכים דמוקרטיים וליברליים המאפיינים אותה, עמדותיו לגבי זכויות נשים והומוסקסואלים ועוד. מהגר שתרבותו סותרת ערכי יסוד דמוקרטיים יוזמן לריאיון אישי, ובמידת הצורך תידחה בקשתו.⁶⁷ המטרה הברורה והמוצהרת היא למנוע הגירה שתרבותה אינה תואמת את ערכי הליברליזם הדמוקרטי.

הדוגמה המוחצת ביותר להתנגשות בין הרב-תרבותיות לבין עקרונות המשטר הדמוקרטי, באה מכיוון לא צפוי: בתחילת ספטמבר 2005 החל גל גואה של מהומות אלימות בעולם המוסלמי נגד שגרירויות דנמרק, בשל קריקטורות שפורסמו בעיתון דני ובו הוצג הנביא מוחמד באור שלילי. רוב עיתוני המערב, על אף תמיכתם בחופש הביטוי, חששו לפרסם את הקריקטורות. העיתון France Soir, שפרסם את הקריקטורות תחת הכותרת "כן, יש זכות לצייר קריקטורות של אלוהים", זכה לביקורת צולבת ועורכו פוטר על ידי הבעלים. התגובה המוסלמית, שכללה גם חרם על מוצרים דניים, המחישה באופן דרמטי את טיב ההתנגשות בין השמירה על ערכיה של תרבות המיעוט לבין ערכי הדמוקרטיה וחופש הביטוי.⁶⁸ נושא הרב-תרבותיות – דגל שבעבר אפילו מפלגות הימין לא העזו לחלוק עליו – הפך לשנוי במחלוקת במדינות רבות באירופה.⁶⁹ הדברים הבאים, המסכמים הלך רוח זה מאת David Rieff, ממחישים זאת:

"The multicultural fantasy in Europe – its eclipse can be seen most poignantly in Holland, that most self-

66 כך בצרפת, בהולנד, בדנמרק, בנורבגיה, בגרמניה, בארצות-הברית ובמדינות נוספות. לחקיקה זו ראו בהרחבה באתרים:

www.workpermit.com/news/europe_immigrationfihtm; www.euractiv.com/Article?tcaturi=tcm:29-117508-16&type=LinksDossier

67 H. D. S. Greenway, *Muslim undesirables need not apply*, THE BOSTON GLOBE, Jan. 1, 2006; Edward Rothstein, *Putting Citizenship to the test*, INTERNATIONAL HERALD TRIBUNE, Feb. 24, 2006

68 Paul Reynolds, *Cartoons and the Globalization of Protests*, BBC NEWS, news.bbc.co.uk/2/hi/middle_east/4740020.stm, Feb. 22, 2006; Thomas Buch-Andersen, *Danish Muslims Split Over Cartoons*, BBC NEWS, news.bbc.co.uk/1/hi/world/europe/4692318.stm, Feb. 8, 2006

69 באוקטובר 2005 פרצו מהומות קשות בכירינגהם בין הקהילה השחורה לבין הקהילה האסיאתית. יו"ר הוועדה לשוויון בין הגזעים, Trevor Philips, וגם הדיילי טלגרף, ראו קשר בין המהומות לבין התפיסה הרב-תרבותית. בדיילי טלגרף נכתב: "נכון שנחברה חופשית צריכה להיות סובלנות כלפי תרבויות ואורחות חיים שונים. סובלנות המוציאה מתוכה כמעט כליל את הורם התרבותי המרכזי, היא מאוד מסוכנת [...] אנו חייבים שיהיו לנו קהילות שיראו עצמן קודם כל כבריטיות (תרגום שלי – א.ד.)." *Questions for Galloway that Refuse to go Away*, THE DAILY TELEGRAPH, Oct. 25, 2005

definedly liberal of all European countries – was that, in due course, assuming that the proper resources were committed and benevolence deployed, Islamic and other immigrants would eventually become liberals. As it's said, they would come to "accept" the values of their new countries. It was never clear how this vision was supposed to coexist with multiculturalism's other main assumption, which was that group identity should be maintained. But by now that question is largely academic: the European vision of multiculturalism, in all its simultaneous good will and self-congratulation, is no longer sustainable. And most Europeans know it. What they don't know is what to do next".⁷⁰

הריאקציה נגד הרב־תרבותיות שונה כמובן בין מדינות. כך, לדוגמה, בחלק מן המדינות היעד המוצהר הוא לצמצם את שיעור המיעוטים הלא ילידים והלא נטמעים – "האחרים" – בסך כל האוכלוסייה, הן על ידי הגבלה מסיבית של הגירה והן על ידי תכניות אינטנסיביות של אינטגרציה תרבותית כפויה. חלק אחר של מדינות דוגלות בשמירה על רב־תרבותיות מינימלית – כזו שתאפשר למיעוטים לחיות לפי תרבותם אך בה בעת תכפה עליהם נורמות התנהגות מינימליות המקובלות במשטרים דמוקרטיים.

זאת ועוד, הריאקציה נגד המשבר האסלאמי והשפעתו על תחומי החיים הולידה גם תוצאות נלוות לא פשוטות, במעגלים נוספים. בשל הצורך בשוויון בין הרמות ובשל הרצון להשוות את דין האסלאם לדין הדתות האחרות, לרבות הנצרות, נאלצו מדינות בעלות מסורת נוצרית ארוכת שנים לבטל נורמות דתיות מקובלות. כך במחוז אונטריו בקנדה, ביטול התוקף המחייב של הבוררות השרעית

70 David Rieff, *An Islamic Alienation*, NEW YORK TIMES, Aug. 14, 2005, at 11 מצד שני, המהומות בצרפת – שהנהיגה מורל רפובליקני חד־לשוני וחר־תרבותי – היוו, בעיני אחרים, את המורל הרב־תרבותי. THE INDEPENDENT, היומון הלונדוני הליברלי, מציין כי: "The French may scorn Britain's policy of multiculturalism, but these riots must surely confirm the failure of the French insistence on integration and assimilation. In practice, decades of neglect of the problems of immigrant minorities have led to deepening alienation. The violent consequences of that neglect are now unfolding on the streets". *An explosion of anger*, THE INDEPENDENT, Nov. 4, 2005 האבסולוטית ומדגישה את הערכים האוניברסליים ראו: Francis Fukuyama, *Identity*, *immigration and Liberal Democracy*, 17(2) JOURNAL OF DEMOCRACY 5 (2006) המגמה לחזור לרעיונות אוניברסליים ולסגת מרעיונות הזהות התרבותית הנפרדת באה גם לידי ביטוי בספרו של חתן פרס נובל לכלכלה לשנת 1998: AMARTYA SEN, IDENTITY AND VIOLENCE: THE ILLUSION OF DESTINY (2006) Sen. תולה את אשם האלימות ב"תחושה של השתייכות בלתי נמנעת לזהות ייחודית – לרוב לוחמתית – שאנו אמורים להשתייך אליה", ומשום כך הוא מתנגד להכפפת בני האדם לזהות אתנית, דתית או לאומית ספציפית.

חייב החלת דין זהה על בתי דין רבניים ונוצריים;⁷¹ בצרפת איסור עטיית "הצעיף האסלאמי" הוליד גם איסור של סממנים דתיים יהודיים ונוצריים, ולדברי דניאל פייפס "נזירות צרפתיות חייבות, לראשונה, להסיר את שביסיהן לצורך תמונה בתעודת זיהוי או בדרכונן".⁷² בעתיד, שוויון זה צפוי ליצור בעיות נוספות, אם כי יש בו לכשעצמו הישג ניכר של אחד הרעיונות החשובים ביותר של המחשבה הליברלית.

יתרה מכך, המשבר האסלאמי האיר גם כמה בעיות אינהרנטיות בעצם החשיבה הרב-תרבותית. הבעיה הראשונה עניינה בשאלה מה דינה של תרבות או של אמונה דתית, שאינה מקבלת על עצמה את היסודות הערכיים של הרב-תרבותיות? מה דינה של קבוצה שבשם הסובלנות של הכלל שואפת ליצור משטר של חוסר סובלנות? שאלה זו נדחקה הצדה במשך השנים, אף ש Kymlicka קבע בכתביו שהיחס השווה לתרבות האחרת אינו קיים כאשר זו אינה סובלנית לזכויות הזולת. הייתה לכך סיבה פשוטה: חוסר הסובלנות יוחס במשך שנים רבות לקבוצות מהימין המסורתית שהתנגדו ל"אחרים", למהגרים מהעולם השלישי – גם לעצם הגירתם וגם למתן זכויות שוות לקהילות החדשות שנוצרו עקב הגירתם. הבעיה השנייה כרוכה בשאלת זכויות הפרט בקהילה תרבותית חסרת סובלנות ונעדרת ערכים ליברליים. מבחינה משפטית טהורה לא נתעוררה בעיה זו במשטרים הדמוקרטיים המערביים. זכויות הפרט עמדו לכאורה מעל לכל זכות קבוצתית – גם באותם מקרים שבהם הוכרו זכויות אלה – ושעריהם של בתי המשפט היו פתוחים לכול. אך החוק לא נתן מענה לכול; נותרה השאלה מה לעשות עם לחצים חברתיים – נטולי כוח כפייה משפטית – המופעלים נגד הפרט, כגון נישואין כפויים של בנות צעירות, נידוי של הומוסקסואלים, מילת נשים, או אפילו בכמה מקרים, רצח בני משפחה על רקע פולחני-דתי או למען "כבוד המשפחה", שכל יסודותיהם זרים לכל מה שמקודש בחברה המערבית.

הבעיה השלישית, הסמויה מכולן, נוגעת ליחס שבין זכויות המיעוט לזכויות הרוב. ביסוד ההגנה על תרבות המיעוט ובאיי-הסתפקות בזכות הפרט לשוויון עומדות שתי טענות ערכיות: הראשונה נוגעת לכך שבשוק חופשי, שבו מוגנות רק זכויות הפרט, תרבות המיעוט נשחקת כשהיא מתחרה בתרבות הרוב, שכן התחרות היא לא בתנאים שווים; תרבות הרוב תמיד עדיפה, שכן השתלבות בה מבטיחה לפרט מסלול של השתלבות והתערות במדינה. משום כך יש להגן באורח מלאכותי על הזכות הקבוצתית של המיעוט לחינוך לתפילה ולשימוש בשפתו, על מנת למנוע את היעלמותה, כפי שתרבות המיעוטים ולשונם אכן נצטמקו ונעלמו במדינות קולטות הגירה בעולם החדש.⁷³ מה רע בהיעלמות כזו? כאן בא הטיעון השני: זכות הפרט להגשמה עצמית יכולה לבוא לידי ביטוי רק כאשר היא מעוגנת בזכות לתרבותו שלו. הפרט, כאשר נכפה עליו להתערות בתרבות לא-לו, אינו מגיע למיצוי זכויותיו לשוויון כפרט בחברה. אך פיתוח תאוריה משכנעת זו

71 פייפס, לעיל ה"ש 42.

72 מדינת ישראל הלכה בדרך שונה ונתנה למשל, פטור מתצלום לתעודת זיהוי רק לאישה המצהירה כי אינה מצטלמת מטעמי דת. ראו ס' 25 לחוק מרשם האוכלוסין, התשכ"ה-1965.

73 לדיון בזכות הקבוצתית לחינוך ראו יורם רבין הזכות לחינוך 113-119, 156-160 (2002).

לא נגע כלל בשאלה של זכותו של הרוב לשימור תרבותו שלו. ההנחה הסמויה הייתה כפולה: הרוב ימצא את הדרך לשימורו כרוב וכן יש לו עדיפות ועליונות טבעית על פני המיעוט.⁷⁴ לכאורה הנחות סמויות אלה היו איתנות, אך המשבר האסלאמי הוכיח כי נוצרו בקרב הרוב חששות לאבדן ההגמוניה שלו – הן מבחינה דמוגרפית והן מבחינת עצמת הפגיעה בערכיו. כאשר נלווה לכך גם טרור אכזרי, נראה שהאיום על הרוב הפך להיות מנושא תרבותי לעניין קיומי. אך להגנה על זכויות הרוב לתרבות יש השלכות פרט לנושאי הטרור: איום זה נראה לא רק בהקשרים שצוינו לעיל אלא גם בהקשר רחב יותר של יציבות החברה ויכולתה להמשיך ולתפקד כדמוקרטיה ליברלית בעלת זהות ספציפית, כאשר היסוד המאחד אותה מאיים על ידי עצם הרעיון הרב־תרבותי. במילים אחרות, התפיסה הרב־תרבותית התעלמה מהצורך ביציבותה של החברה שבה חיים המיעוטים התרבותיים השונים. צורך זה בא לידי ביטוי מובהק במרכז אירופה ובמזרחה, שם קיבלה שאלת המיעוטים הלאומיים משמעות שונה מזו שהייתה מקובלת במערב בשל שתי סיבות. ראשית, משום שהרוב טען נגד המיעוט שהוא רוצה לקעקע את הסולידריות הלאומית המאפשרת את קיום מדינת הלאום ולא פעם לוותה טענה זו בהאשמה שהמיעוט מתכנן פרישה או פיצול המדינה; די להיזכר בסכסוכים הקשים במדינות כמו מקדוניה, אסטוניה ומדינות הקווקז כדי לעמוד על חומרתה של בעיה זו. שנית, קבוצת הרוב טענה לא פעם שהרוב רוצה להשתייך למערב, המערב־אירופי הליברלי ושומר זכויות האדם, ואילו המיעוט מסכן אוריינטציה זו. במדינות הבלטיות בכלל – ובאסטוניה בפרט – הצטרפו שתי טענות אלה כנגד המיעוט הרוסי הגדול, מורשת האימפריה הסובייטית, שהרוב הלא רוסי ראה בו גם סכנה אירידינטית וגם סכנה לאוריינטציה המערבית הליברלית של המשטרים הפוסט סובייטיים.⁷⁵ Kymlicka עוסק בהרחבה בסוגיה זו ומכיר בהבחנה שבין מיעוטים במערב ומיעוטים במדינות של ברית המועצות לשעבר.⁷⁶ נדון בנושא זה בשלב מאוחר יותר.

74 אבישי מרגלית ומשה הלברטל "ליברליזם והזכות לתרבות" רב־תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן־צבי 93, 103 (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורון שמיר עורכים, 1998), מסבירים כי "בעיה אחרת הקשורה לזכויות המוענקות לקבוצות מיעוט לשם שמירה על תרבותן נוגעת באישויון לכאורה הנוצר כתוצאה ממתן זכויות מיוחדות למיעוט בלבד. דומה שיש כאן פרדוקס: מחד גיסא, המדינה אמורה להיות ניטרלית כלפי תרבות הרוב; מאידך גיסא, עליה להתערב בצורה ממשית על־מנת לסייע למיעוטים. ברם, הזכויות המיוחדות הניתנות למיעוט, זכויות שהן לא־שוויוניות לכאורה, מקבלות את הצדקתן מיכולתה של תרבות הרוב – מעצם מהותה – לקיים סביבה פחות או יותר הומוגנית אפילו מבלי ליהנות מזכויות מיוחדות. יתר על כן, ברוב המקרים הרוב שומר על ההומוגניות שלו באמצעות חוקי הגירה ואורחות החלים על המדינה כולה. הפועל היוצא של חוקים אלה הוא מצב לא־שוויוני, שיש לאזנו על ידי הענקת זכויות מיוחדות למיעוט."

75 David J. Smith, *Minority Rights, Multiculturalism and eu Enlargement: the Case of Estonia*, JEMIE (Jan. 2003)

76 Kymlicka, לעיל ה"ש 34.

ה. רב-תרבותיות – משפט משווה ובינלאומי

זכויות האדם מעוגנות באמנות בינלאומיות, אולם עניין ההשתייכות התרבותית של הפרט לקהילתו מעוגן בעיקרון הכללי של איסור הפליה. להלכה, יש הבחנה ברורה בין השניים – זכות האדם הבסיסית ביותר היא הזכות לשוויון, להיות דומה לכולם, ואילו הזכות לתרבות היא הזכות להיות שונה מכולם. שאלת הפשרה בין שני עקרונות אלה הטרידה ומטרידה את מדינות אירופה.

באמנת המסגרת של מועצת אירופה להגנה על מיעוטים לאומיים יש ביטוי חלקי להשקפה הרב-תרבותית.⁷⁷ האמנה אמנם מדברת רק על זכויות הפרטים השייכים למיעוטים לאומיים, ואף קובעת שתכליתה להגן על זכויות האדם – על זכותו לשוויון למרות שונות לאומית – אך בלשונה יש יותר מסממן אחד של רב-תרבותיות. כך, למשל, במבוא לאמנה מצוין כי "חברה פלורליסטית ודמוקרטית [...] צריכה לכבד לא רק את הזהות האתנית, הלשונית והדתית של כל אדם השייך למיעוט לאומי, אלא גם ליצור תנאים מתאימים שיאפשרו להם לבטא, לקיים ולפתח זהות זו" (תרגום שלי – א.ר.). המבוא עוסק בצורך "לאפשר גיוון תרבותי כיוון שגיוון זה אינו מקור להילוקי דעות אלא דרך להעשרתה של כל חברה" (תרגום שלי – א.ר.). סעיף 214 אף מורה למדינות "לאמץ [...] אמצעים כדי לקדם שוויון מלא ואפקטיבי בין בני כל המיעוטים בכל התחומים של כלכלה, חברה, תרבות ופוליטיקה", וסעיף 5 מורה לקדם "תנאים שיאפשרו לבני המיעוט לקיים ולפתח את תרבותם ואת האלמנטים החיוניים לזהותם, היינו – דת, לשון, מסורת ומורשת תרבותית".⁷⁸ כן דורשת האמנה שהמדינות "יימנעו ממדיניות או מעשים שתכליתם התבוללות של בני המיעוט כנגד רצונם".⁷⁹ עם זאת, האמנה נמנעת מהוראה לגבי חינוך ציבורי של המיעוט – סעיף 13 מתיר למיעוט להקים ולנהל בתי ספר פרטיים, אך גם מדגיש כי "לא תוטל שום אחריות פיננסית על המדינות".

הנה כי כן, האמנה אינה מתרגמת את רעיון הרב-תרבותיות למציאות משפטית, אך שואבת השראתה מרעיונות אלה, וגם ניכר בה שחוכרה בשנות ה-90' ולא לאחר הטראומה של המפגש עם האסלאם הקיצוני. כך, למשל, סעיף 8 מתיר חופש ביטוי דתי מלא למיעוט לאומי, בלי שום סייג של סדר ציבורי.⁸⁰

77 Framework Convention for the Protection of National Minorities, לעיל ה"ש 17. האמנה מבטאת תפיסה רב-תרבותית מוגבלת שכן בה העיקרון של שוויון קבוצתי, לא ניתנת בה זכות לחינוך ציבורי נפרד במימון המדינה ולא זכות לקיום שפת המיעוט כשפה רשמית. חרף זאת, היא מבטאת גישה חדשה ובה מגבלות על סמכות הרוב לפגוע בזכות המיעוט.

78 גם ס' 16 לאמנה הוא דוגמה לזכות קבוצתית מובהקת: הוא קובע את הזכות של בני המיעוט שלא ישונה ההרכב הדמוגרפי מאוכלוסיים על ידי בני המיעוט והמכוון להגביל את זכויותיהם על פי האמנה. שם, ס' 16.

79 שם, ס' 6 ר"9.

80 אך ס' 20 לאמנה, דורש מחברי המיעוט "לכבד את החקיקה הלאומית" ו"את זכויותיהם של אחרים". שם, ס' 20.

האמנה מותירה למדינות להגדיר את זהותם של המיעוטים הלאומיים ואינה קובעת קריטריונים לכך.⁸¹

פרט לאמנה זו, תורגמו העקרונות החדשים של רב־תרבותיות גם לחוקים פנימיים, גם להנחיות אירופיות וגם לנוהגים חדשים, כמובן תוך תלות במבנה החוקתי של המדינה. בצרפת, שבה מערכת החינוך היא ממלכתית, רפובליקנית וחילונית, לא ניתנת תמיכה כספית משמעותית לבתי ספר דתיים. באנגליה, בעלת המסורת של בתי ספר אנגליקניים נתמכים, הורחבה תמיכה זו גם לאחרים – לרבות לבתי ספר מוסלמיים.⁸² בהולנד החוקה עצמה מבטיחה בסעיף 23 את זכותם של הורים לקבל תמיכה כספית ממשלתית לבתי ספר דתיים. בארצות־הברית החוקה אוסרת זאת בשל הפרדת הדת מהמדינה.⁸³

81 בית המשפט האירופי לזכויות אדם דן בעתירה של בני המיעוט הסילוזי (Silesian) נגד הסירוב לתת להם אישור להתאגרד על מנת לקדם את המודעות הלאומית של הסילוזים בפולין ולשקם את תרבותם. המושל המקומי טען שאם יכיר בהם כמיעוט לאומי הם יקבלו זכויות שקבוצות אתניות אחרות לא מקבלות. בית המשפט האירופי קבע כי הסירוב היה לתכלית ראויה ושההחלטה הייתה במסגרת מתחם הסבירות המקובל בחברה דמוקרטית. ההחלטה הייתה גם מידתית והאיל ולא נמנעה מהם האפשרות לקדם את תרבותם אלא האפשרות להיות מוכרים בתור מיעוט לאומי המקבל סטטוס מועדף והטבות במסגרת הבחירות לפרלמנט. ECH-2004-1-001, במאגר CODICES, www.codices.coe.int. בהקשר דומה, דן בית המשפט האירופי לזכויות אדם בעתירה נגד מדינת יוון שהוגשה על ידי בני המיעוט המקדוני שרצו להקים התאגדות של יוצאי מקדוניה בצפון יוון. הסירוב לאשר את ההתאגדות נומק בכך שמטרתם האמיתית של המתאגדים הנה להכיר בהם כמיעוט לאומי, וזאת בניגוד לאינטרס המדינה. בית המשפט האירופי קבע כי מדובר בפגיעה בזכות להתאגדות וכי מטרת ההתאגדות הנה לשמר ולפתח את התרבות המקומית ושהפחד של יוון מפני פגיעה בשלמותה הטריטוריאלית אינו מבוסס. ECH-1998-2-010, שם.

82 *Terrorism and Civil Liberties: Heading in the Wrong Direction*, THE ECONOMIST, Mar. 6, 2005.

83 תחום נוסף בו ניתן לראות יישום של עקרון הרב־תרבותיות במדינות באירופה הוא שימור שפת המיעוט והאפשרות להתחנך בשפתו. באוסטריה, פסל בית המשפט לחוקה חוק של מדינת Carinthia לגבי חינוך מיעוטים, מאחר שהחוק אפשר לימודים בשפה הסלובנית (Slovene) רק בשלוש שנות הלימוד הראשונות של החינוך היסודי, וזאת בניגוד לאמנה שהקימה מחדש את אוסטריה לאחר מלחמת העולם השנייה, המבטיחה למיעוט הסלובני (ולמיעוטים נוספים) חינוך יסודי בשפתם, ראו: AUT-2000-1-002 במאגר CODICES, לעיל ה"ש 81; ברומניה דחה בית המשפט לחוקה עתירה נגד תיקון לחוק החינוך (Education Act) שאפשר הקמת מוסדות רב־תרבותיים אלו לא נהגה הממשלה באופן רומנית. בית המשפט קבע שנהקמת מוסדות רב־תרבותיים אלו לא נהגה הממשלה באופן מפלה כלפי אזרחים רומנים, אלא מטרתה הייתה להביא לשוויון בין מיעוטים לאומיים לרומנים, ובכך פעלה בהתאם לסעיף בחוקה המבטיח לבני המיעוטים האתניים את האפשרות ללמוד לדבר בשפת אמם ולרכוש השכלה במוסדות שבהם שפת הלימוד היא שפת אמם, ראו ROM-2000-1-004, שם; בסלובקיה, פסל בית המשפט חוק שקבע שחובה להגיש בקשות רשמיות בשפה הסלובקית בלבד. נקבע שהוראה זו סותרת את הסעיף בחוקה הסלובקית המאפשר למיעוטים לאומיים להשתמש בשפתם בהתקשרות עם הממשל, ראו: SVK-1997-2-007, שם; במקדוניה נדחתה עתירה נגד חוק המאפשר שידורי רדיו בשפות של מיעוטים לאומיים, נוסף לשפה המקדונית בטענה שהוא מהווה פגיעה במעמדה של השפה הרשמית המקדונית. בית המשפט קבע שעל המדינה להגן על הזהות האתנית, התרבותית, הלשונית והדתית של האנשים המשתייכים למיעוטים לאומיים ושהשימוש בשפתם בשידור ברדיו, אף אם הוא משרד במדינה כולה, לא יוצר מצב של רב־לשוניות במדינה, ראו: MKD-1998-2-004, שם.

במסמכים אירופיים ובינלאומיים ניכרת השפעתה של הגישה הרב-תרבותית. דוגמה לכך היא הצעת ההכרזה של המועצה הכלכלית והחברתית של האו"ם בדבר הפליה נגד עמים ילידים (1993) – הצעה שלא נתקבלה עד כה.⁸⁴ דברים דומים כלולים בהצהרת הנציב העליון של האו"ם לזכויות האדם בהציגו את דו"ח שנת האלף (2000).⁸⁵ הכרזת העצרת הכללית בדבר זכויותיהם של אנשים השייכים למיעוטים לאומיים, אתניים, דתיים ולשוניים (1992) הולכת במישרין לכיוון עיקרון של זכויות קבוצתיות. סעיפים (1)2(2) ו- (3) קובעים:

- “1. Persons belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities (hereinafter referred to as persons belonging to minorities) have the right to enjoy their own culture, to profess and practice their own religion, and to use their own language, in private and in public, freely and without interference or any form of discrimination.
2. Persons belonging to minorities have the right to participate effectively in cultural, religious, social, economic and public life.
3. Persons belonging to minorities have the right to participate effectively in decisions on the national and, where appropriate, regional level concerning the minority to which they belong or the regions in which they live, in a manner not incompatible with national legislation”.⁸⁶

⁸⁴ במבוא להכרזה נכתב: “Recognizing the right of all peoples to be different, to consider themselves different and to be respected as such; affirming also that all peoples contribute to the diversity and richness of civilizations and cultures”, U.N. Econ. & Soc. Council [ECOSOC], Sub-Comm. on Prevention of Discrimination & Prot. of Minorities, *Draft Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/2/Add.1 (1994), www1.umn.edu/humanrts/instree/declra.htm; [www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/\(Symbol\)/E.CN.4.SUB.2.RES.1994.45.En?OpenDocument](http://www.unhchr.ch/huridocda/huridoca.nsf/(Symbol)/E.CN.4.SUB.2.RES.1994.45.En?OpenDocument)

⁸⁵ “Minority rights are being increasingly recognized as an integral part of the United Nation’s work for the promotion and protection of human rights, sustainable human development, peace and security”. Kofi Annan – Secretary-General of the UN, *Statement on presenting his Millennium Report*, www.ohchr.org/english/issues/minorities (2000)

⁸⁶ Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities, G.A. Res. 47/135, Annex, U.N. Doc. A/Res/47/135/Annex (Dec. 18, 1992)

ביישום עקרונות אלו ניתן לזהות שני קצוות של מדינות באירופה. מחד גיסא צרפת, שלא מכירה במיעוטים לאומיים ובלשונות מיעוט (משום כך ביטלה המועצה החוקתית חוק של האספה הלאומית שהעניק מעמד לשפה הקורסיקנית) ולא אשררה את הצ'ארטר האירופי המגן על לשונות המיעוט.⁸⁷ מאידך גיסא הולנד, שהפכה כאמור עד לאחרונה, את נושא הרב־תרבותיות למדיניות רשמית מקובלת על המשטר מימין ומשמאל. ברמות שונות הייתה המדיניות ההולנדית מקובלת גם במדינות אחרות באירופה וכך גם נוצר מעגל קסמים: ככל שהקלו המדינות על שימור התרבות של קהילות המהגרים הלא אירופיים, כך גדל זרם המהגרים אליהן וכך התעצמו התביעות של קהילות חדשות אלה להכיר במעמדן העצמאי בתחום החינוך, השיפוט בענייני אישות ואף – במקרה של בלגיה – להכרה בערבית כשפה רשמית. מציאות זו היא שהולידה לבסוף את המשבר ואת תהליך השקיעה של הרב־תרבותיות.

ו. רב־תרבותיות במדינת ישראל

ישראל היא מדינה רב־דתית מובהקת. משפטה המשיך את המסורת העותמאנית־מנדטורית בדבר שיפוט ודין נפרדים בענייני המעמד האישי. שלוש הערות קצרות מתבקשות בהקשר זה, שיש להן השלכות על דיונו. ראשית, המציאות הישראלית מוכיחה כי ההכרה המשפטית ברב־דתיות ובכבוד מסורת דתית מתקבלת בדרך שונה על ידי קהילות שונות. הקהילות הערבית־מוסלמית והערבית־נוצרית מקבלות את ההסדר הזה ברצון ומתנגדות נמרצות לכל פגיעה בו, ואילו בקרב היהודים ישנם גורמים חילוניים ולא אורתודוקסים רב־משקל המתקוממים נגד ההסדר הכופה עליהם שיפוט ודין רבניים. שנית, כאשר המסורת הדתית נטועה עמוק בתודעת הקהילה דומה שלא יועילו שינויים חקיקתיים. שתי דוגמאות לכך הן סוגיית ריבוי הנישואין של יהודים מחוץ לרבנות, אף שתוקפם המשפטי לא ברור, ומיעוט הפניות של נשים מוסלמיות לבית משפט לענייני משפחה, לאחר שהחוק תוקן ואפשר להן פניות כאלה.⁸⁸ שלישית, האוטונומיה הקהילתית הזו פגעה קשה בעקרון השוויון בכלל, ובשוויון לנשים בפרט. בתחומים שאינם נוגעים לדין האישי, גישת המשפט הישראלי מאמצת את תפיסת השוויון האמורה בהכרזת העצמאות של ישראל כתפיסה מנחה. רק בשנים

87 בשנת 1999 קבעה המועצה החוקתית בצרפת כי האמנה האירופית בדבר שפות מיעוטים מפרה את העקרונות הקבועים בחוקה הצרפתית, הואיל והיא מכירה בזכויות קבוצתיות וכן מפרה את הסעיף בחוקה הקובע כי שפת הרפובליקה היא צרפתית בכך שהיא מכירה בזכות להשתמש בשפה שאינה השפה הצרפתית במישור הציבורי (ראו: FRA-1999-2-005, במאגר CODICES, לעיל ה"ש 81). ברומניה, לעומת זאת, נדחתה עתירה דומה ונקבע כי אשרור האמנה לא יפגע במעמדה של השפה הרומנית כשפה רשמית (ראו: ROM-2000-1-003, שם).
88 לעמדה הפוכה ראו מיכאל קרייני "על ה'שלנו': רב־תרבותיות בהקשר הערבי־יהודי", עיוני משפט כו 71 (2003);

Michael Karayanni, *Jewish and Democratic, Multiculturalism and the Greek Orthodox Community*, in THE CONFLICT, RELIGION AND STATE IN ISRAEL 227 (Nahum Langental & Shuki Friedman eds., 2002)

האחרונות החלה מושרשת ההכרה בקיומו של מיעוט ערבי לאומי שיש לו זכויות קבוצתיות במסגרת יהודיותה של ישראל. גישה זו היא שהולידה את ההכרה בכך שערבית, כשפה רשמית שנייה בישראל, ראוי לממשה גם בשכונות מעורבות יהודיות-ערביות.⁸⁹ אגב כך, דן נשיא בית המשפט העליון בשאלות של שוויון ושל היטמעות המיעוט כנגד נפרדות וזכות קבוצתית להיות שונה. בפסק דין קעדאן נ' מנהל מרקעי ישראל⁹⁰ ציין הנשיא ברק בין היתר:

"מדנייות של 'נפרד אבל שווה' הינה מעצם טבעה בלתי שווה. ביסוד גישה זו מונחת התפיסה כי הפרדה משררת עלבון כלפי קבוצת מיעוט המוצאת מן הכלל, מחדרת את השוני בינה לבין האחרים, ומקבעת תחושות של נחיתות חברתית. [...] במשך השנים רבתה הכתיבה בנושא זה, תוך שהודגש, כי לעתים עשוי טיפול נפרד להוות טיפול שוויוני או למצער, שההפרדה מוצדקת על-אף הפגיעה בשוויון. בעיקר כך, בין השאר, במקום שהרצון לטיפול נפרד אבל שווה בא מקרב קבוצות מיעוט המבקשות לשמור על תרבותן ואורח חייהן והחפצות למנוע 'התבוללות כפויה'.⁹¹

הנה כי כן, הנשיא ברק מוכן להכיר בטענה העקרונית של 'נפרד אך שווה', כשזו מועלית על ידי קבוצת מיעוט המעוניינת לשמור על תרבותה ולמנוע שחיקה בזהותה ובמאפייניה הייחודיים. האם הכרה דומה לא תינתן לקבוצת הרוב – ליהודי ישראל? האם גם זו אינה צריכה מנגנונים למניעת 'התבוללות כפויה' או שחיקה בזהותה? לכך אין לנו עדיין תשובה משפטית.

הגישה הרב-תרבותית בישראל מתבטאת גם בעקרונות של הערפה מתקנת הניתנת לקהילת המיעוט בשילוב ובייצוג בשירות המדינה ובמגזר הציבורי.⁹² חובת הייצוג ההולם שנקבעה למיעוטים בחקיקה הישראלית⁹³ – הן במינוי של דירקטורים לחברות ממשלתיות, הן בקליטת עובדים לשירות המדינה והן בכלל המגזר הציבורי – נועדה בין היתר, ליצור הסדר מבני המבטיח שהליכי קבלת

89 בג"ץ 4112/99 עדאלה נ' עיריית תל אביב, פ"ד נו(5) 393 (2002).

90 בג"ץ 6698/95 קעדאן נ' מינהל מרקעי ישראל, פ"ד נד(1) 258 (2000).

91 שם, בעמ' 279–280.

92 תכניות ממשלתיות רבי-שנתיות לייצוג הולם של ערבים ודרוזים בשירות המדינה החלו כבר באוקטובר 1993, בעת כהונתה של ממשלת רבין. תכניות דומות יושמו גם בתקופת ממשלת ברק, ביוני 1999, וכן בתקופת ממשלת אולמרט, במארס 2006. בכל המקרים הללו דובר בהחלטות ממשלה ובהיעדר חקיקה מסמיכה. ביצוען של החלטות אלה היה חלקי ביותר.

93 גישת הייצוג ההולם התבטאה כבר עם הקמת המדינה, במגילת העצמאות ובדברי החקיקה הראשונים במדינה: "אנו קוראים לבני העם הערבי תושבי מדינת ישראל לשמור על השלום וליתול חלק בבנין המדינה על יסוד אזרחות מלאה ושווה ועל יסוד נציגות מתאימה בכל מוסדותיה, הזמניים והקבועים" (ההדגשות שלי – א.ר.). מתוך מגילת העצמאות של מדינת ישראל. ראו גם ס' 2–1 לפקודת סדרי שלטון ומשפט, התש"ח-1948, המאמצים עקרונית של ייצוג הולם (אך מסויג).

ההחלטות ברשויות מרכזיות יתחשבו בצורכי קהילות מיעוטים, באינטרסים שלהם ובמאפייניהם התרבותיים הייחודיים.⁹⁴

ביטוי מובהק לרביתרבותיות ניתן למצוא בקיומה של מערכת חינוך ערבית נפרדת, שבה שפת ההוראה היא ערבית. זו עובדה קיימת שאינה שנויה במחלוקת, שלא נקבעה על ידי בתי המשפט ואף לא נתבקשה פורמלית על ידי נציגים ערבים בישראל. כמו כן, דבק בג"ץ בעקרון השוויון וחייב את רשויות המדינה להתיר לאזרח ערבי לרכוש קרקע ביישוב יהודי.⁹⁵ החריגים שנקבעו נוגעים לרובע היהודי בירושלים – המיוחד ליהודים בלבד,⁹⁶ לעיירות בנגב – המיוחדות לכוונים בלבד,⁹⁷ וליישובים חרדיים – המיועדים לדתיים בלבד.⁹⁸ המקרה הראשון הוצדק בשל אופייה המיוחד של העיר העתיקה בירושלים, המקרה השני הוצדק בשל אורח חיים מיוחד לכוונים המחייב הקצאת יחידות קרקע ודיוור רק להם, והמקרה השלישי הוצדק בשל אורח החיים האורתודוקסי הייחודי של הקהילות היהודיות החרדיות. זאת ועוד, גם הפטור משירות ביטחון הניתן למיעוט הערבי כקולקטיב הוא בין היתר בעל השפעות תרבותיות. הפטור מהשירות הצבאי מאפשר למיעוט הערבי למנוע שחיקה תרבותית. עמד על כך אילן סבן בציינו:

"התחשבות אנושית במצבם המיוחד של הערבים הפלסטיניים לא הייתה שיקול יחיד לפטור מהשירות [...] אף־על־פיכך, אין הדבר גורע הרבה מחשיבותו של הפטור כחלק חיוני בזכויות הקיבוציות של המיעוט. הפטור הוא קו הגנה חשוב בהקשרן של התרבות, הלשון והזהות הלאומית של הערבים הפלסטיניים בישראל, והוא בוודאי נושא גם השלכות על הלכידות הפנימית של קהילת המיעוט".⁹⁹

94 ס' 18 לחוק החברות הממשלתיות, התשל"ה-1975; ס' 15 לחוק שירות המדינה מינויים, התשי"ט-1959; בג"ץ 6924/98 האגודה לזכויות האזרח בישראל נ' ממשלת ישראל, פ"ד נה(5) 15 (2001), בהתאמה. לפסיקה העוסקת בייצוג הולם של המיעוט הערבי ראו גם בג"ץ 9472/00 הועד הארצי לראשי הרשויות הערביות נ' שר הפנים, פדאור (2)01 98 (2001); בג"ץ 10026/01 עדאלה נ' ראש ממשלת ישראל, פ"ד נז(3) 31 (2003); עב' 2433/03 (מחוזי ים) סימון נ' נציבות שירות המדינה, פרע"אור (22)05 60 (2005). יצוין כי הדין הקיים הוא מתקדם יחסית וכולל, בין השאר, גם ייצוג הולם בכלל "הדרגות והמקצועות"; חובה ממשלתית לקבוע יעדים, תוך חובת היוועצות; ייעוד משרות בהן יועסקו, ככל האפשר, מועמדים יעודים; חובת דיווח שנתית לוועדת חוקה חוק ומשפט; ופרסום דו"ח שנתי לגבי ביצוע החוק.

95 עניין קעדאן, לעיל ה"ש 90, בעמ' 282.

96 בג"ץ 114/78 בורקאן נ' שר האוצר, פ"ד לב(2) 800 (1978).

97 בג"ץ 528/88 אביטן נ' מינהל מוקרקעי ישראל, פ"ד מג(4) 297 (1989).

98 בג"ץ 4906/98 עמותת "עם הופשי" לחופש דת, מצפון, חינוך ותרבות נ' משרד הבינוי והשיכון, פ"ד נד(2) 503 (2000).

99 אילן סבן "הזכויות הקיבוציות של המיעוט הערבי פלסטיני – היש, האין ותחום הטאבו" עיוני משפט כו 241, 260, 276 (2002). לפטור מהשירות הצבאי ראו בהרחבה ליאב אורגד "המיעוט הערבי בישראל וחובת שירות ביטחון" המשפט 19, 26 (2005).

ישראל היא אפוא חברה רב-תרבותית, רב-לשונית, רב-דתית ורב-לאומית, לא רק במציאות החברתית אלא גם בנכונות של המחוקק ובתי המשפט ליצור חריגים וזכויות קבוצתיות נפרדות למיעוט הערבי.

הגישה הרב-תרבותית בישראל משתרעת גם מעבר לעניינים אלה. גישה זו נכללה כמושג מפתח, כפי שנראה להלן, בדר"ח של כוח המשימה לנושא הרפורמה בחינוך¹⁰⁰ שאושר על ידי ממשלת ישראל, ואף כי על דר"ח זה נמתחה ביקורת מחוגים שונים, עניין הרב-תרבותיות לא הותקף. הרב-תרבותיות הייתה גם לדגל של זרמים ביקורתיים פוסט-ציוניים באקדמיה ותפיסה זו מוצגת כעדות לכישלוננו של כור ההיתוך במגזר היהודי בתקופת העלייה של שנות ה-50 וה-60. "האחר" ממלא תפקיד חשוב בזרמים אלה. אך ישראל היא מדינה שבה יש הרבה "אחרים". האם דין כולם שווה? רבים בקרב האסכולה הסוציולוגית הביקורתית המקובלת באקדמיה בישראל משיבים בחיוב; כולם הם "אחרים" בהשוואה למעמד ההגמוני של גברים-יהודים-אשכנזים, ולעניין זה אין לדירם הבדל בין ערבים, מזרחיים ("יהודים ערבים") נשים, הומוסקסואלים, וקבוצות מיעוט אחרות שהנרטיב שלהם כלל לא נכלל בנרטיב הציוני הרשמי. גישה זו, לדעת כותב שורות אלה, אינה עומדת במבחן הביקורת. מדוע?

בחברה הישראלית יש לעשות הבחנה בין השסע שבין יהודים לערבים לבין השסעים הקיימים בתוך החברה הישראלית-יהודית. אין פירושו של דבר שאין קווים משותפים בין "אחרים" ל"אחרים", אך השסע היהודי-ערבי שונה במהותו מהמציאות הרב-תרבותית בציבור היהודי. יש כאן לא רק התנגשות לאומית רבת-שנים ורבת-אלימות ולא רק מטען של שנאה וחדרנות, אלא גם הבדלים בכל תחומי הזהות התרבותית – דת, לאום, שפה ומסורת. מנגד, בתוך הציבור היהודי יש תמיד חוליות מקשרות ומגשרות. במילים אחרות, "האחר" היהודי שונה מ"האחר" הערבי, והניסיון לכפות על כולם מתכונת דוגמטית אחת הוא עדות לתפיסה מלאכותית, נטולת הקשר חברתי. במונחי של Kymlicka, ניתן לומר שבניגוד לערבים, שהם מיעוט לאומי ילידי, היהודים על שסעיהם השונים הם לאום אחד רב-תרבותי.

המיעוט הערבי בישראל רואה את עצמו כשייך לאומה הערבית שהיא הרוב במזרח התיכון, שבתוכו שוכן, כמיעוט, הרוב היהודי בישראל. ישראל מתאפיינת ביחס מעורב למיעוט הערבי, לתרבותו ולדתו. מחד גיסא, מיעוט זה אינו שותף משמעותית בנתחי שלטון ובייצוג שלטוני – פרט לייצוג פרלמנטרי. מאידך גיסא, כאמור, בנושאי חינוך ולשון, ישראל היא דוגמה קיצונית להכרה ברב-תרבותיות. ישראל ירשה מהמשטר המנדטורי הכרה בערבית כשפה רשמית שנייה והכרה במערכת חינוך ערבית נפרדת המלמדת בשפה הערבית אשר לה גם תכנים תרבותיים נפרדים. בעבר סבלה מערכת חינוך זו מקיפוח חמור בהקצאת משאבים בהשוואה למערכת היהודית-ערבית. קיפוח זה צומצם באורח משמעותי במשך השנים, ועל פי המלצות ועדת דברת אמור להיעלם כליל. אם זה יקרה, העיקרון

100 כוח המשימה הלאומי לקידום החינוך בישראל, התוכנית הלאומית לחינוך 203 (2005) (להלן: דר"ח ועדת דברת). הפרק על החינוך הציבורי (עמ' 211 ואילך) פותח: "מתוך הכרה במרקם המיוחד של החברה הישראלית, כחברה רב-תרבותית, על החינוך הציבורי לאפשר לקהילות השונות ולמגוון הרב של התרבויות, לבוא לידי ביטוי בתכנים". שם, בעמ' 212.

של "בתי ספר נפרדים אך שווים" יתגשם בישראל במידה שאין לה הרבה מקבילות בעולם. ציניקנים יאמרו כי נפרדות זו של לשון וחינוך נועדה מלכתחילה למנוע אינטגרציה ערבית בתוך הקהילה היהודית דוברת העברית – וזו הסיבה להכרה בתרבות ובלשון הערבית. אך ייתכנו גם נסיבות אחרות, למשל הרצון לקיים את החלטת עצרת האומות המאוחדות לגבי חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות, שכל אחת מהן שומרת על זכויות המיעוט האחר שבתוכה – המסבירות עניין זה. תהיינה הסיבות ההיסטוריות אשר תהיינה, ההתפתחות הפוליטית-חברתית הביאה לכך שהפרדה זו במערכת החינוך מקובלת כיום על הציבור הערבי ועל הנהגתו, וכל ניסיון לאינטגרציה כפויה ולהחלפת הערבית בעברית ייתקל בהתנגדות רחבה.

למרות הקונפליקט הלאומי החריף, ואף שנציגים בהנהגה הערבית יוצאים בהתקפות חסרות תקדים נגד מדינת ישראל ועצם קיומה,¹⁰¹ ההשוואה עם מיעוטים מוסלמים באירופה בימינו מחניפה לישראל. בצד הטענות הקשות והמוצדקות על קיפוח האוכלוסייה הערבית ועל הפלייתה לרעה, יש לציין כמה היבטים חיוביים. ראשית, במהלך השנים מאז הקמת המדינה צומצם בצורה מרשימה הפער בין ההישגים – החינוכיים, הבריאותיים והכלכליים – שבין יהודים לערבים.¹⁰² שנית, יש להבחין בציבור הערבי בקהילות שונות, ובעיקר בין מוסלמים לנוצרים, שהפערים ביניהם גדולים יותר מאשר בין יהודים לערבים (ומבחינה זו רב-תרבותיות בישראל חייבת להבחין בקיומן של קהילות ומסורות שונות בקרב האוכלוסייה הערבית בישראל).¹⁰³ שלישית, בעת שבאירופה ובמזרח התיכון התלקחה אש של מהומות דתיות ועדתיות, בישראל, למרות המתח ולמרות הטרור הנמשך, נשמר שקט אזרחי מרשים בהיקפו, ונמנעו פגיעות מהסוג שמנינו לעיל באירופה – שאלונים משפילים וקריקטורות פוגעניות. ייתכן שלהכרה ברב-דתיות וברדילשוניות היה חלק בשקט יחסי זה. על כל פנים, בישראל לא הייתה שקיעה של הגישה הרב-תרבותית אלא להיפך: הכרה מלאה בזכות הקהילות הערביות השונות לשמור על תרבותן, דתן ולשונן.

הניסיון הישראלי בנושא הערבי אינו אופייני למשטרים רב-תרבותיים שכן המאבק הלאומי, החשדנות ההרדית, השפעת המתרחש בשטחים הכבושים ובידודה הבינלאומי של ישראל, כמו גם העובדה שציבור גדול של ערבים אזרחי ישראל אינו משרת בצה"ל, נותנים אותותיהם יותר מכל נתון אחר. המקרה של המיעוט הערבי, בניגוד למקרים של מיעוטים לאומיים במערב, טומן בחובו גם היבט של ביטחון לאומי. עמד על כך Kymlicka, בעניין מצבים מסוג זה במזרח אירופה, ודבריו יפים גם לסכסוך הישראלי-ערבי:

"The trend towards greater accommodation of diversity can be blocked or deflected by considerations of

101 אהוד שפרינצק, שאלת הערבים בישראל – מפתרון הבעיה לניהולה (2003); יואב שטרן "אני מתנגד לחוק השבות. די, חלאס" הארץ 16.3.2006; יואב שטרן, "אני לא מאיים על אף

אחד, אני הקורבן" הארץ 16.3.2006.

102 Amnon Rubinstein, לעיל ה"ש 25.

103 שם.

security. Whether in the East or West, states will not accord greater powers or resources to groups that are perceived as disloyal, and therefore a threat to the security of the state. In particular, states will not accommodate groups which are seen as likely to collaborate with foreign enemies. Most Western democracies are fortunate that this is rarely an issue. For example, if Quebec gains increased powers, or even independence, no one in the rest of Canada worries that Quebec will start collaborating with Iraq or the Taliban or China to overthrow the Canadian state. Quebecois nationalists may want to secede, but an independent Quebec would be an ally of Canada, not an enemy, and would cooperate together with Canada in NATO and other Western defense and security arrangements. So too with Catalonia: if Catalonia becomes more autonomous, or even independent, it will still be an ally, not an enemy of Spain. So too with Scotland *vis-à-vis* the rest of Britain, Flanders *vis-à-vis* the rest of Belgium, or Puerto Rico *vis-à-vis* the rest of the United States. In most parts of the world, however, minority groups are often seen as a kind of 'fifth column', likely to be working for a neighboring enemy. This is particularly a concern where the minority is related to a neighboring state by ethnicity or religion, so that the neighboring state claims the right to intervene to protect 'its' minority".¹⁰⁴

לשון אחר: יש הבדל מהותי בין מיעוט השרוי בקונפליקט לאומי עם הרוב לבין מצב רגיל של יחסי רוב ומיעוט שההבדל ביניהם הוא תרבותי-לשוני-דתי ואינו מעורר בעיות משמעותיות של ביטחון לאומי. ראוי להעיר שתי הערות בהקשר זה. ראשית, ייתכן שהכרה ישראלית בתרבות, בשפה ובדתות הנפרדות, כמו גם בשיפוט הדתי והמעמד אישי, הייתה לה השפעה מרגיעה וייתכן שהיא זו שתרמה לכך שלמרות המציאות הפוליטית הקשה, לא צמח טרור ערבי מקומי משמעותי. שנית, ההכרה בתרבות הערבית הנפרדת הייתה תמיד מלווה בניסיונות ליצור גשרים תרבותיים בין שני העמים, וניסיונות אלה קיבלו חיזוק משמעותי ביותר בהמלצות ועדת דברת בפרק הדן

104 Kymlicka, לעיל ה"ש 34, בעמ' 19. Kymlicka מציע כי במקרים מעין אלה תתגייס הקהילה הבינלאומית על מנת לשכנע את קהילת הרוב ולהרגיעו באמצעות פתרון של שלום לסכסוך לאומי פנים-ארצי. ראו גם: Margaret E. McGuinness, *Multilateralism and War: a Taxonomy of Institutional Functions*, 51 VILL. L. REV. 101 (2005).

בחינוך ערבי. פרק זה – שלמען הגילוי הנאות נכתב בידי ועדת משנה בראשות המחבר – מנסה לשלב את ההכרה ב"שונה" יחד עם ה"שווה" התרבותי:

"אנו מציעים שהחינוך הציבורי הערבי בישראל – למרות קיומה של קונפליקט לאומי – יתן ביטוי גם למורשת הערבית הנפרדת וגם לנאמנות מלאה למדינת ישראל, האמונה על שוויון זכויות וחובות מלא בין כל אזרחיה ללא הבדל דת, גזע ולאום, בהתאם למטרות החינוך הממלכתי המוגדרות בחוק".¹⁰⁵

בניגוד למדיניות כלפי המיעוט הערבי ותרבותו, היחס כלפי תרבויות העולים החדשים בישראל הרגיש את הצורך בגיבוש ובאיחוד סביב הבסיס הציוני – קיומה של ישראל כמדינתו של העם היהודי. צורך זה הכתיב מדיניות של אינטגרציה ושל הפיכת קהילות נפרדות בתרבותן ובלשוונן לעם אחד דובר עברית. מעטות הדוגמאות בעולם של מפעל נועז מסוג זה. עם זאת, הדרך להשגת היעד השתנתה באורח רדיקלי במהלך השנים. בשנות העלייה ההמונית שלאחר הקמת המדינה (שנות ה'50 וה'60) הושם הרגש על כור היתוך שממנו יצא האדם החדש הציוני, דובר העברית, במתכונת הצברית של היישוב העברי בארץ ישראל. שפות הגולה – ובראשן ערבית, ערבית מרוקנית ואידיש – נמחקו בהדרגה, והאידיש נחשבה בשנים הראשונות לשפה מוחרמת. תחנות השידור של הרדיו הממלכתי כמעט ולא נתנו ביטוי לתרבות הנפרדת של העדות השונות, ואפילו הצרפתית, השפה השנייה של חלק מעולי צפון אפריקה, נשחקה והוחלפה באנגלית, עניין שגרם נזק חינוכי רב הן מבחינת הישגים לימודיים של העולים והן מבחינת שימור התרבות הפרנקופונית בישראל. רבות נכתב על מדיניות זו ועל נזקה, אך יש הטוענים כי היא הוכתבה על ידי צורכי הזמן והשעה. על כל פנים, משהגיעה העלייה ההמונית מברית המועצות לשעבר בסוף שנות ה'80, נשתנו לחלוטין התפיסות בעניין ההומוגניות התרבותית. בהשפעת החשיבה החדשה והרגש על הרב-תרבותיות ועל זכויות האדם והקבוצה, השתנתה מדיניות הקליטה מן הקצה אל הקצה: מהרס תרבותה של ארץ האם – לשימורה וטיפוחה; ממלחמה כאלה שאינם דוברים עברית – לתאטרון, לרדיו ולטלוויזיה ברוסית; ומחרם על שירי ארץ האם – לטיפוח המוזיקה והתרבות הרוסית. מבחינה זו הגשימה ישראל את התפיסה הרב-תרבותית במידה מפליאה. אך בניגוד להולנד ולבריטניה, למשל, ישראל ליוותה רב-תרבותיות זו בהרגשת המשותף הלאומי והלשוני שבמסגרתו נשמרות הלשונות, הפולקלור והמסורת של קהילות העולים.¹⁰⁶ מערכת האולפנים, השירות הצבאי והחוויה הביטחונית המשותפת הם שיצרו ויוצרים אותו מכנה משותף שחסרונו ניכר במשטרים רב-תרבותיים אחרים וגם בישראל לגבי המיעוט הערבי.

105 ר"ח ועדת דברת, לעיל ה"ש 100, בעמ' 218.

106 בהולנד ובבריטניה חלק ניכר מהמהגרים לא למד, ולא נדרש ללמוד, את שפת המדינה או את ההיסטוריה שלה. לפי אומדנים מקובלים כשני שלישים מהמהגרים מפקיסטן ובנגלדש לבריטניה אינם יודעים אנגלית (נכון לשנת 2005). כאמור, אחת התגובות המידיות לפעולות הרצח בהולנד והטרור בבריטניה הייתה קריאה לקיום משטר הגירה שבו לימוד שפת המדינה וההיסטוריה שלה יהיו חובה למהגרים.

התפיסה הרב-תרבותית לגבי עולים יהודים בשנים האחרונות מצביעה על פשרה בין ראייה מונוליתית של המדינה לבין הראייה הרב-תרבותית. המשותף – שפה ואתוס לאומי – אמור לדור בכפיפה אחת עם הנפרד והשונה מבחינה תרבותית. יתר על כן משטר זכויות האדם, שבא לידי ביטוי חוקתי בחוק-יסוד: כבוד האדם וחירותו, נתקבל כאתוס מאחד של כל חלקי הציבור בישראל וכעומד מעל לתרבות הנפרדת – אם כי דברים אלה נכונים רק חלקית לגבי הציבור החרדי והרתי בישראל ולגבי קהילות מוסלמיות ארוקות.

הניסיון הישראלי ברב-תרבותיות, הן לגבי הקהילה הערבית והן לגבי קהילות העולים, מצביע על צמצום המושג רב-תרבותיות. אין הוא מתייחס לכל מה שכלול בזהות הקבוצתית אלא בעיקר ללשון, לספרות, למוזיקה, למנהגים, לפולקלור דתי ולאורחות חיים. כמובן, ייתכנו מקרי גבול. האם לבוש הכולל את הצעיף המוסלמי הוא חלק מתרבות החיים המוכרת בקהילה או שמא יש בו גם פגיעה באתוס הכללי של שוויון האישה וכבודה? בית המשפט העליון בישראל פסק כי איסור לבוש דתי מוסלמי לבנות מותר בבית ספר נוצרי לא ציבורי ורמז כי איסור כזה לא יוכר בבית ספר ממלכתי.¹⁰⁷ זהו מקרה גבול שהוכרע בדרכים שונות בצרפת (שם נאסר בחוק על תלמידים לבוא לבית הספר בלבוש בעל סממנים דתיים), בבריטניה (שם אישר בית הלורדים את האיסור על לבוש מוסלמי בבתי ספר שיש בהם תלבושת אחידה)¹⁰⁸ ובקנדה (שם התיר בית המשפט העליון לתלמיד סיקי לשאת קרפן בבתי ספר בקוויבק).¹⁰⁹ האם הנוהג של ריבוי נשים בקרב הברווים נגנב צריך להיחשב כחריג לאיסור הביגמיה? עניין זה מעלה בעיה גדולה יותר – מה נכלל בתרבות האחרת שהמדינה מגנה עליה?

ז. גישות שונות של רב-תרבותיות - לקראת פתרון מאוזן

ניתן לזהות (בהכללה גסה) שתי תאוריות פוליטיות בסיסיות מרכזיות לרב-תרבותיות – תאוריה "קהילתנית" ותאוריה ליברלית. להשקפה הקהילתנית רבדים שונים. אחד מהם אבסולוטי, ולפיו התרבויות הן שוות ערך. לכן פסילת מנהג תרבותי של קהילת מיעוט הנה סוג של פטרנליזם תרבותי ומוסרי. התאוריה הליברלית, מושא מאמר זה, מורכבת אף היא מרבדים שונים.¹¹⁰ היא אינה מקבלת

107 בג"ץ 4298/93 ג'בארין נ' שר החינוך, פ"ד מח(5) 199 (1994). השופט גולדברג מסתייג מהאמירה לגבי בתי ספר ממלכתיים בישראל: "האם יש מקום בבית-ספר ממלכתי דתי לתלמיד שאינו חובש כיפה? איני משוכנע כי בהתנגשות בין חופש הביטוי של התלמיד ובין המסגרת החינוכית בה הוא לומד, גוברת ידו שלו, עלי-אף החינוך לסובלנות ולפלורליזם". שם, בעמ' 204–205.

108 R. v. Headteacher & Governors of Denbigh High School, [2006] UKHL 15
109 בית המשפט קיבל ערעור של תלמיד סיקי כנגד האיסור על נשיאת קרפן (פגיון הנישא כמצווה דתית מתחת לבגדים) בבתי ספר בקוויבק: Multani v. Commission Scolaire Marguerite-Bourgeoys, [2006] 1 S.C.R. 256.

110 ראו, למשל, 'זווה ברונר ויואב פלד' "על אוטונומיה, יכולות ודמוקרטיה: ביקורת הרב-תרבותיות הליברלית" רב-תרבותיות במדינה דמוקרטית ויהודית: ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי 107 (מנחם מאוטנר, אבי שגיא ורונון שמיר עורכים, 1998); יעל תמיר "שני מושגים של רב-תרבותיות", שם, בעמ' 79; הלברטל ומרגלית, לעיל ה"ש 74.

בכסיסה את הגישה שלפיה כל התרבויות שוות זו לזו. לפיה, יש להכפיף את הרב־תרבותיות לערכי הדמוקרטיה הליברלית, כלומר, לקיים רב־תרבותיות אך במסגרת המגרש הדמוקרטי־ליברלי. התחשבות במנהג תרבותי של קהילות מיעוט תיעשה במסגרת עקרונות החופש והסובלנות הליברלים.

בוויכוח שבין הגישות היו מלומדים אשר סברו כי התפיסה הרב־תרבותית חלה על כל מה שנכלל בתרבות האחרת, שכן אין ערכים מוחלטים או נורמות אוניברסליות שהמדינה רשאית לכפות על אחרים שאינם מקבלים את אורחותיה. אך המשבר האסלאמי שינה מגמה זו ויצר קונצנזוס חדש – הרב־תרבותיות חייבת להיות מוגבלת, ואסור שתפגע ביסוד הדמוקרטי והליברלי של זכויות האדם. אין סובלנות לגבי חוסר סובלנות. אין חופש לגבי מבטלי החופש. למעשה, חשפה המציאות המשתנה את פרכתה של גישת הרב־תרבותיות האבסולוטית ואף חייבה ניסוח עמדה חדשה מצד הליברליזם כלפי הרב־תרבותיות, היינו שרטוט מחדש של קו הגבול שבין הסובלנות הליברלית ליחסה לקהילות המיעוטים.

הצורך בעיון מחודש בגישה הרב־תרבותית ובשרטוט עדכני של היחס בין הגישה הליברלית לבין רב־תרבותיות נבע גם מבעיה מתודולוגית בהתפתחות החשיבה הרב־תרבותית. זו נשענה, כאמור, על שני בסיסים עיוניים שונים: הראשון נובע מרעיון זכויות האדם, ועל פיו זכויות הפרט וטובתו דורשים שימור של תרבותו. השני נובע מהגישה היחסית לתרבויות השונות שלפיה אין עליונות לתרבות אחת על פני משנה ואין כל קנה מידה אובייקטיבי שעל פיו ניתן לקבוע את הזכות לדומיננטיות תרבותית. כשם שכל בני האדם שווים, כך שוות קבוצותיהם התרבותיות השונות. גישה זו בלטה באוניברסיטאות, בעיקר בארצות־הברית, שבה לא רק נכנסו לימודי תרבויות אחרות לתכנית הלימודים אלא שההנחה המפורשת הייתה שאין לתרבות המערבית כל עדיפות ערכית על פני תרבותם של השחורים, המוסלמים, ההודים והאחרים. היינו, רעיון השוויון בין בני האדם הועתק לרעיון השוויון שבין התרבויות השונות שנוצרו בחברה ההטרוגנית המודרנית. לכאורה, יש כאן המשך הקדמה. הגישה של שוויון התרבויות, כמו גם הגישה של ביטוי עצמי במסגרת זכות קבוצתית, נראתה כחלק מהמלחמה נגד גזענות ושנאת זרים.¹¹¹ אך העניין מורכב יותר. כאשר מדובר בזכויות שוות של תרבויות שונות, יש לזכור כאמור לעיל, שבתוך התרבויות האלה נכללות נורמות הסותרות עקרונות בסיסיים של שוויון בין בני אדם.¹¹² התפיסה המודרנית של אוטונומיה לכל אדם זרה מעצם טיבה לתרבות מסורתית. זו מושתתת כמעט תמיד

111 הימין האמריקני המסורתי מתנגד לרב־תרבותיות בשל נימוקים אוניברסליים – "זה רע לאנושות", ולא בגלל נימוקים של עליונות התרבות הלבנה־נוצרית – "זה רע לאמריקה", ועל כך הוא מותקף. ראו: LAWRENCE AUSTER, THE PATH TO NATIONAL SUICIDE: AN ESSAY ON IMMIGRATION AND MULTICULTURALISM (1990); Lawrence Auster, *How Multiculturalism took over America*, FRONTPAGEMAGAZINE.COM, Jul. 9, 2004.

112 כך, למשל, ה־FBI העמיד לדין זוג סעודי המתגורר בארצות־הברית בהאשמת הפיכת עובד לעבד. הזוג שיעבד עובדת אינדונזית באמצעות איומים ואונס שיטתי, ללא תשלום ובתנאי עבדות. במקרים אחרים דווח על עבדות במשפחות סעודיות בארצות־הברית, שחלקן לא הועמדו לדין בשל כך שהשגרירות הסעודית העניקה לבעלי העבדים מעמד דיפלומטי. העבדות נהוגה עדיין בסעודיה, אף שהוצאה שם מחוץ לחוק ב־1962. ברור שבמקרה זה

על בסיס דתי או שבטי, וברוב המקרים גם פטריארכלי. בתרבויות מסורתיות בדרך כלל אין משולבים הרעיונות של שוויון בין גבר לאישה, שוויון ההומוסקסואל להטרוסקסואל, איסור הכאת ילדים, תמיכה במשפחה חדרהורית ושאר הישגי החברה הסובלנית המודרנית. ההיפך הוא הנכון: התרבות המסורתית, עיקרה הוא המעמד הפטריארכלי של הגבר-האבי-המפרנס העומד בניגוד למעמד הנחות של האישה. האמת אפילו מרחיקת לכת יותר: הקדמה שהעניקה, ושואפת להעניק, שוויון אמיתי – הן משפטי הן כלכלי-הינוכי – נוצרה על ידי נטישת התרבות המסורתית ויצירת מערכת נורמות חדשה הבנויה על מושכלות אינטלקטואליות ועל עקרונות של צדק המתנתקים מהתרבות המסורתית – למעט הרעיון היהודי הכללי, שלפיו כל אדם נברא בצלמו של אלוהים. מבחינה זו ניתן לומר כי הליברליזם – מערכת הנורמות של החברה המודרנית הנאורה – אינו כלל "תרבות" במובן המקובל של המילה, שכן הוא שחרר עצמו מכללי התרבויות הדתיות הקודמת בשורה של מאבקים לא פשוטים שחלקם מצויים עדיין בעיצומם.¹¹³ ההגנה על החלש ועל "האחר" היא מעצם טיבה אנטי-תרבות מסורתית, ולכן קיימת הטעיה בטענה כי שוויון התרבויות הוא המשך טבעי לשוויון בני האדם. כיבוד הקבוצה האחרת עלול לפגוע פגיעה קשה בכיבוד הפרט האחר. לא רק שאין כאן המשכיות, אלא כפי שכבר ראינו יש התנגשות בסיסית בין שני מושגי השוויון.

גם מבחינה עיונית יש פסול בגישה האבסולוטית לרב-תרבותיות. אם מבססים אותה על גישה ליברלית של הגשמה עצמית של הפרט במסגרת תרבות קבוצתית שווה, רעיון ש־Kymlicka פיתח בכישרון רב, הרי זה לא יכול לחול מעצם הגדרתו על תרבות המדכאת את הפרט ולא נותנת לו זכות להגשמה עצמית. אם הרעיון הוא ביטוי להגשמה עצמית של הפרט, כי אז מתן זכות שווה לתרבותו ולדתו (מוסלמית או יהודית-חרדית) פוגע בזכות האישה או ההומוסקסואל להגשמה עצמית. Kymlicka הבין עניין זה, ולכן, כפי שראינו, סייג את הזכות הקבוצתית רק לקבוצות סובלניות אשר מעניקות שוויון זכויות.¹¹⁴ אם כך, מי הן התרבויות המסורתיות המעניקות זכויות כאלה? אם נאמץ את

"התרבות" הסעודית לא תזכה לשום הגנה. לעניין זה ראו: Daniel Pipes, *Saudis Import Slaves to America*, NEW YORK SUN, June 16, 2005. דוגמה נוספת ניתן למצוא בקנדה. נשות קנדה, לרבות נשים מוסלמיות, הפגינו באוטאווה בספטמבר 2005 נגד החלת דין השריעה (אפילו שרין זה יהיה במסגרת בורות מוסכמת). הן הפגינו בעד עיקרון של שוויון זכויות לנשים – עיקרון נטול מסורת תרבותית – ונגד כיבודה של תרבות מסורתית רבתי-שנים.

113 David Goodhart, עורך הביטאון האינטלקטואלי PROSPECT, נתן ביטוי לרעיון זה בשיחה עם סופרת ה־SUNDAY TIMES: "People are not born with rights [...] Rights are a social construct, a product of history, ideas and of institutions. You and I have rights not as human beings, but mainly because we belong to the political and national community called the United Kingdom, with its infrastructure of laws and institutions". טענה זו מייצגת גישה שלפיה זכויות האדם הן תוצאה של הסכמה חברתית המתקיימת בחברה מסוימת ולא חלק ממורשת תרבותית. ראו: David Goodhart, *Human Rights and Terrorism*, 114 PROSPECT, Sep. 2005.

114 Multicultural Citizenship, Kymlicka, לעיל ה"ש 11, בעמ' 36.

המגבלה של Kymlicka, תצטמצם הזכות לרבות-תרבותיות לעניינים של שפה, מזון, פולקלור ולבוש (וגם לא תמיד כל אלה, שכן לבוש, למשל, יכול לבטא את המעמד הנחות של האישה).¹¹⁵ לפיכך הגישה האבסולוטית של הרבות-תרבותיות מדגישה כאמור, לא רק את ההגשמה העצמית של הפרט, אלא את השוויון המהותי של כל התרבויות ושילת ההגמוניה של תרבות אחת על פני אחרות. אך רעיון זה נכון רק אם מניחים שאין שום "נורמת-על" מחייבת שלה כפופות כל התרבויות. במילים אחרות, מי שמאמץ יחסיות זו, קובע בעצם שכל תרבות היא אוטונומית – ממש כשם שכל אדם הוא אוטונומי – לקבוע את כללי ההתנהגות של חבריה. מי שדבק בהשקפה זו ייאלץ להעניק זכות שווה לקבוצה המנהיגה בקרבה מילת נשים, ריבוי נשים, אכזריות לבעלי חיים (לרבות שחיטת בעלי חיים בנוכחות אורחים לסעודה), מוות להומוסקסואלים, הפליה גזענית ואפילו עבדות. אפשר כמובן, להרחיק לכת: סטי, המנהג ההודי של שרפת האלמנה עם גופת בעלה המנוח, שהיה נהוג בקרב ברהמינים ומעמדות עליונים בהודו, היה עד לביטולו על ידי השלטון הבריטי ב-1829, חלק מתרבות מסורתית ותיקה. האם גם מנהג זה נופל במסגרת הרעיון של "כל התרבויות שוות"? אפשר לסייג, כפי שכבר הוזכר, את עקרון שוויון התרבויות בכך שהוא נסוג בפני האוטונומיה של הפרט, שכן הפרט יכול לא רק לצאת מהקבוצה אלא גם להתנגד להגבלת חירותו, כבודו וחיו. אך גם פשרה זו אינה נטולת בעיות. ההסכמה של הפרט הנתון במסגרתן של הנורמות המצוות של תרבות מסורתית היא בעייתית ביותר. התומכים במילת נשים מסתמכים על הסכמת הבנות שנדרונו לכריתת אבריהן הנשיים; נשים מוסלמיות רבות תומכות – לפחות בעת מגוריהן במדינה מוסלמית – בריבוי נשים; וברוגמה הקיצונית שלנו יש לזכור כי אלמנות ברהמיניות רבות לא רק תמכו במנהג של שרפתן בחיים, אלא ראו בביטולו פגיעה בהן (מקרים של סטי – אותו מנהג הודי – נמשכו זמן רב לאחר איסורו).¹¹⁶ לכן הסכמת הפרט בחברה המסורתית היא תמיד חשודה, שכן זו הסכמה שהושגה בלחץ חברתי, גלוי או סמוי, ובשל אינדרוקטרינציה קבוצתית.¹¹⁷ יתר על כן זוהי הסכמה למעשה שאין

115 פרנסס רדאי מביאה דוגמה לפסק דין של בית המשפט הטורקי משנת 1989, שבו נפסלה תקנה של המוסדות להשכלה גבוהה שהתירה לבוש ראש המסתיר את הצוואר והשיער בשל טעמי אמונה. בית המשפט קבע כי התקנה סותרת את אופייה החילוני של טורקיה ואת החוק הדורש כי כל עובדי מדינה המחייב ראש חשוף. ראו: Raday, לעיל ה"ש 24, בעמ' 690. יצוין כי פסק הדין אושר לאחרונה על ידי בית המשפט האירופי לזכויות אדם Leyla Sahin v. Turkey, App. No. 44774/98, Eur. Ct. H. R. (Nov. 10, 2005).

116 SEN MALA, DEATH BY FIRE: SATI, DOWRY DEATH, AND FEMALE INFANTICIDE IN MODERN INDIA (2001). המחברת מספרת על מקרים מודרניים של סטי.

117 פרנסס רדאי שואלת אם תיתכן כלל הסכמה לאי-שוויון ותשובתה חד משמעית: "הטענה, שאישה חופשייה לבחור בין שוויון לאי-שוויון בחברה, שמחנכת גברים ונשים לשליטת הגברית בנשים, אין לה סימוכין. אפשר להניח שרק קרבנות אפליה מעטים יהיו מסוגלים לשחרר את עצמם מרפוסי החיים המפלים [...] אם ייאמר שבכל זאת בתחומי חיים מסוימים, כגון המשפחה, יש נשים המעדיפות את המסורת הבלתי-שוויונית – תפקיד המשפט להבטיח שההסכמה תהיה רצונית ומודעת, ומצד שני – שהאישה תוכל לחזור בה, להשתחרר מהמסורת הבלתי-שוויונית ולהננות מהזכות לשוויון, על אף הסכמתה המקורית, בכל עת שתהיה מעוניינת בכך". ראו רדאי, לעיל ה"ש 49.

ממנה חזרה – כמו בכריתת אבר המין או בהריגה באמצעות שרפת האישה, או שהחזרה ממנה היא קשה ביותר – כמו בעניין ריבוי הנשים. הנורמה המודרנית של החברה הליברלית "נטולת התרבות" חייבת לפסול הסכמה מעין זו. יפים לעניין זה דבריו של פרופ' Jeremy Waldron:

"[I]f respect for an individual also requires respect for the culture in which his identity has been formed, and if that respect is demanded in the uncompromising and non-negotiable way in which respect for rights is demanded, then the task may become very difficult indeed, particularly in circumstances where different individuals in the same society have formed their identities in different cultures".¹¹⁸

זאת ועוד, מי שקובע שכל התרבויות שוות ואין שום "נורמת-על" המחייבת את החברה האנושית, מתקשה להסביר למה דווקא לנורמה של הרב-תרבותיות יש מעמד שכוה. ואם יש קושי בהסבר כזה בכל מקרה בנוגע לכל חברה אנושית, קשה שבעתיים להצדיקו בחברה מערבית שהצליחה במאבק רבי-שנים להכיר בנורמת השוויון והאוטונומיה של הפרט. בחברה כזו, המאבק למען רב-תרבותיות נורמטיבית יכול להיות צעד רגרסיבי של הפיכת חברה החותרת לשוויון אמיתי לחברה החוזרת אחורה למסורת של אי-שוויון. כך מתהפכות היוצרות – המתקדם הופך ריאקציוני; השמאל הופך לימין.¹¹⁹

כל המקובץ מחייב מסקנה אחת פשוטה – התרבויות אינן שוות; יש ביניהן אכזריות יותר ויש ביניהן אכזריות פחות. יש כאלה שבהן חוסר השוויון זועק לשמיים ויש כאלה שבהן חוסר השוויון הוא בולט פחות. אך התרבויות היחידות שהצליחו לשלב מסורת לא שוויונית עם רעיונות חדשים של שוויון אינן זקוקות

Jeremy Waldron, *Cultural Identity and Civic Responsibility*, in CITIZENSHIP IN DIVERSE SOCIETIES 155, 160 (Will Kymlicka & Wayne Norman eds., 2000).

119 ההזדהות האוטומטית כמעט של כמה ארגוני שמאל וארגוני זכויות אדם עם המוסלמים בשל התפיסה הרב-תרבותית, הוליכה קבוצה של אקדמאים צרפתים ידועי שם לפרסם גילוי דעת חריף בניסוחו: "פעילים כנים – וארגונים אנטי גזעניים [...] הפכו עצמם למכשיר בידי קנאים של אידיאולוגיה סקסיסטית, הומופובית ואנטישמית [...] אנו רואים כיצד הדרך לגיהנום רצופה כוונות טובות: הם מונעים על ידי הרגשות הנעלים בעולם, אלה שטענו למען שוויון זכויות המינים, מוצאים עצמם במחנה אחד עם שוללי זכויות הנשים; אלה הנלחמים נגד אפליה עשו ברית עם אלה המטיפים לשנאת ישראל; המתקדמים פועלים בשילוב עם בעלי דעות של ימי הביניים [...] זוהי הברית האיסלמו-שמאלנית המסרטנת את החזית האנטי-גזענית" (תרגום שלי – א.ר.). גילוי הרעת קורא לתמוך ברעיון הרפובליקני השוויוני ולא לתת יד ל"אסלם הפוליטי" השואף לחסל את המודל הרפובליקני. ראו: *Redonner son sens a la lutte contre tous les racismes*, FRANCE-SOIR, Oct. 14, 2005, at 13. Amnon Rubinstein, *To the Euston* ראו: באנגליה ראו: *Station*, THE NEW YORK SUN, June 1, 2006, at 11.

להגנת הרב־תרבותיות.¹²⁰ להיפך, אלו הן התרבויות או המסורות המשטריות המתגוננות בפי הפלישה הרב־תרבותית, בפני המתקפה של תרבויות זרות להן – ובראשן האסלאם הקיצוני – שלא ביצעו רפורמה מסוג זה.¹²¹

האם פירוש הדבר שעל החברה המערבית לחזור לרעיונות ההגמוניים הישנים, לכפיית הנורמות של הרוב באמצעות תרבות של כור־היתוך? לא ולא. הגישה הרב־תרבותית מייצגת גם הכרה במציאות הפסיפסית החדשה, גם הכרה בתרומה של אורחות חיים ומסורות אחרות, וגם ידיעה בדבר חוסר יכולת לעקור תרבויות ומסורות דתיות באמצעים משפטיים. המסקנה היא אחרת. בכל מקום שיש בו התנגשות בין הנורמות של הליברליזם הסובלני והשוויוני – שלגישתי אין להגדירו כתרבות – לבין הנורמות של התרבות המסורתית, חייב להימצא איזון נאות בין השניים. איזון זה יימצא, בראש ובראשונה, בכל הכרוך בנורמות המשפטיות הקובעות זכויות וחובות, אך עשוי לכלול גם עניינים של פולקלור ולבוש אם הם פוגעים בנורמות השוויוניות. כמוכן, זהו עניין של מידה ושל הבחנה בין רשות הפרט לרשות הציבור, בין אנשים מן השורה לבין נושאי משרה. גם חברה שתשלים עם רעלות של נשים מוסלמיות, ספק אם תסכים לכך ששטרות או שופטות תופענה לביצוע תפקידן עם רעלה. זהו המובן הצר, הלא אבסולוטי של הרב־תרבותיות. כמוכן זה הרב־תרבותיות היא למעשה ביטוי לא של החברה המאבדת את זהותה, אלא של החברה השוויונית המתייחסת בסובלנות לקבוצות אתניות ודתיות שונות, פרט לאלמנטים האנטי־סובלניים שבקרבן. איזון משפטי זה אינו קל, אך משפטנים ושופטים אמונים עליו בתחומים רבים. במסגרת האיזון ישאל את עצמו המשפטן מהי עצמת הפגיעה של הנורמה הדתית־מסורתית בפרט – אין דין פגיעת מילת נשים כדין כיסוי שער האישה, וכן מהי משקלה של הנורמה הדתית בתרבותה – אין דין מילת גברים ביהדות ובאסלאם כדין מילת נשים הנהוגה רק בחלק מהמדינות המוסלמיות. אמת, תמיד יהיו מקרי גבול. האיסור הצרפתי על "הצעיף המוסלמי" וסמלים דתיים בולטים אחרים בתוך בית הספר ממלכתי הוא מקרה גבול כזה. אך אפשר לסמוך על חוש המומחיות של משפטנים ושופטים שידעו ליצור איזון הוגן וראלי בחברה שבה הם מצויים. קשה להאמין שמשפטן ידגול באיסור פלילי של מילת גברים או בהסתרת

120 דוגמה אחת היא המעבר שעשתה החברה היפנית מהמשטר המבוסס על הקיסרות החצי אלוהית ועל התביעה להקרבה עצמית – פרי התרבות היפנית המסורתית, למשטר מודרני ודמוקרטי המבוסס על חופש ועל אוטונומיה של הפרט. אין זה מעבר מתרבות מקורית לתרבות מערבית, אלא מתרבות מסורתית אל משטר של דמוקרטיה מודרנית שעקרונותיו הם אוניברסליים חדשניים ולא מסורתיים.

121 שואל Kenan Malik בקיץ 2002: "Why should I, as an atheist, be expected to show respect for Christian, Islamic or Jewish cultures whose views and arguments I often find reactionary and often despicable? Why should public arrangements be adapted to fit in with the backward, misogynistic, homophobic claims that religions make? What is wrong with me wishing such cultures to 'wither away'? And how, given that I do view these and many other cultures with contempt, am I supposed to provide them with respect, without disrespecting my own views?". Kenan Malik, *Can multiculturalism work?*, www.kenanmalik.com/lectures/multiculturalism_if.html

שער אישה לגבי מוסלמים ויהודים. הבחנה נוספת היא זו שנעשתה בבית המשפט העליון הישראלי בין נורמות שהדת מחייבת לבין נורמה שהדת מאפשרת.¹²² כך, למשל, האסלאם לא מצווה על ריבוי נשים אלא רק מתיר זאת, ומשום כך איסור הביגמיה אינו פוגע בנורמה הדתית או בחופש הדת.¹²³ שאלה מסוג זה עלתה בכנסת בדיוניה בנושא חוק איסור הפליה בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, התשס"א-2000. תכלית החוק היא "לקדם את השוויון ולמנוע הפליה בכניסה למקומות ציבוריים". איסור ההפליה חל גם על מינו של האדם. התעוררה השאלה, מה הדין לגבי מקומות המשרתים יהודים חרדיים או מוסלמים אדוקים שבהם ההפרדה בין נשים לגברים נדרשת על ידי תרבותם ומסורתם, ובלעדיה לא ייזקקו הנשים והגברים לשירות או למקום.¹²⁴ בוועדת חוקה חוק ומשפט, שעסקה בנושא זה בשורה של ישיבות רבות ויכוחים, נחלקות הדעות. ארגוני הנשים – המייצגים את הנאמנות לשוויון בין המינים – ביקשו לאסור הפרדה, ואילו הנציגים החרדים אשר דיברו בשם הרב-תרבותיות – הצביעו על כך שללא הפרדה, יימנע הציבור החרדי מלהיזקק לשירות או למקום. לבסוף אימצה ועדת חוקה חוק ומשפט פשרה, שבאה לידי ביטוי בסעיף 3(ד)(3) של החוק כדלהלן:

"(ד) אין רואים הפליה לפי סעיף זה – [...]

(3) בקיומן של מסגרות נפרדות לגברים או לנשים, כאשר אר הפרדה תמנע מחלק מן הציבור את הספקת המוצר או השירות הציבורי, את הכניסה למקום הציבורי, או את מתן השירות במקום הציבורי, ובלבד שההפרדה היא מוצדקת בהתחשב, בין השאר, באופיו של המוצר, השירות הציבורי או המקום הציבורי במידת החיוניות שלו, בקיומה של חלופה סבירה לו, ובצורכי הציבור העלול להיפגע מן ההפרדה."

פשרה זו היא קשה בהתייחסה להפרדה בין מינים ואף קשה שבעתיים לגבי הפרדה בין דתות וגזעים. ואולם יש לשפוט כל מקרה לגופו בהתאם לנסיבות הייחודיות ולפי המבחנים לאיזון שהוצעו לעיל. כך, למשל, במקרה זה מדובר בציבור יהודי-חרדי או מוסלמי, שביחס אליו מדובר בנורמות שהדת מחייבת (ולא רק מאפשרת) ושמשקלו של האיסור הדתי הוא כה חזק ומשמעותי עד כדי שאי-

122 בג"ץ 49/54 מלחם נ' השופט השרעי, עכו והמחוז, פ"ד ח(2) 910 (1954).

123 וכן ראו בג"ץ 465/89 רסקין נ' המועצה הדתית ירושלים, פ"ד מד(2) 673 (1990); בג"ץ

6111/94 הוועד לשומרי מסורת נ' מועצת הרבנות הראשית לישראל, פ"ד מט(5) 94

(1995); בג"ץ 1514/01 גור אריה נ' הרשות השנייה לטלוויזיה ורדיו, פ"ד נה(4) 267

(2001); בג"ץ 5016/96 תורב נ' שר התחבורה, פ"ד נא(4) 1 (1997).

124 ראו גם: Tzvia Greenfield, *Is It Really so Benign? Gender Separation in*

Ultra-Orthodox Bus Lines – A Response to Alon Harel (International Conference: Multicultural and the Antidiscrimination Principle, Academic College of Law, 2005), www.rg-law.ac.il/conference05

הפרדה יכולה למנוע שימוש בשירות או במוצר. לעומת זאת, אין איסור מקביל מטעמי לאום או גזע (למשל, הפרדה בין יהודים לערבים). המסקנה מדוגמה זו היא שהפשרה חייבת לאפיין את האיוון הנדרש בין המסורת התרבותית של המיעוט לבין הנורמות של שוויון ואוטונומיה של הפרט המאפיינות את החברה המערבית הליברלית. נדרש להתחשב גם במבחני האיוון שהוצגו לעיל – בנוגע לעצמת הפגיעה של הנורמה הדתית-מסורתית בפרט, משקלה של הנורמה הדתית בתרבותה ובשאלה אם מדובר בציווי דתי או באפשרות דתית.

אך יש מובן נוסף לרבות-תרבותיות כמוכנה הלא אבסולוטי, והוא המובן שאינו מפריד בין תרבויות אלא מנסה לכנות גשרים ביניהן – גשרים של הכרה הדדית והרחבת הסובלנות של קבוצה אחת כלפי השנייה. זהו המובן של הרבות-תרבותיות המוצג בדר"ח ועדת דברת. בדר"ח מוכרת זכותה של הקבוצה השונה לחינוך נפרד רק בתנאים מוגבלים – היינו לקבוצה לאומית ולשונית נפרדת (החינוך הערבי) או לקבוצה אשר יש לה אורח חיים נפרד (חינוך דרוזי, חינוך חרדי וחינוך דתי-לאומי). לקבוצות נוספות ניתנת אפשרות להשפיע במסגרת האוטונומיה הבית ספרית ובמסגרת שעות הלימוד שאינן מחויבות על ידי משרד החינוך. אך בצד הנפרדות הזו, המוצדקת במפורש בשם הרבות-תרבותיות, יש צעדים מומלצים נוספים שנועדו לתמוך במושג כמוכן שאנו מבקשים לייחד לו. ראשית, ניתנת עדיפות לפרט (לתלמיד ולהוריו) לבחור את החינוך הנראה לו (כולל מעבר מחינוך ערבי לחינוך יהודי ולהפך),¹²⁵ וכן ניתנת לילד, עם הגיעו לבגרות ועד לגיל 30, הזכות לצאת ממעגל החינוך הנפרד על ידי מתן הזכות למימון לימודיו לקראת בחינות הבגרות, צעד שיאפשר לו להשתלב בחברה ובכלכלה במקום להיות ב"מובלעת תרבותית" נפרדת. שנית, מטרת ההמלצות היא גם לאפשר חינוך נפרד אך, בעת ובעונה אחת גם להנמיך מחיצות וליצור גשרים. לפי המלצות הוועדה מחויבים כולם בתכנית משותפת מינימלית; הדר"ח כולל המלצות ספציפיות בדבר הנמכת החומות המפרידות את החינוך הערבי מהחינוך היהודי-ערבי, לפיהן:

"אנו מציעים פתיחת דף חדש תוך השתתת מערכת החינוך הציבורי הערבי על יסודות של שוויון ושיתוף שיחזקו את הזיקה והנאמנות למדינה. אנו מציעים שהחינוך הציבורי הערבי בישראל – למרות קיומו של קונפליקט לאומי – יתן ביטוי גם למורשת הערבית הנפרדת וגם לנאמנות מלאה למדינת ישראל, האמונה על שוויון זכויות וחובות מלא בין כל אזרחיה ללא הבדל דת, גזע ולאום, בהתאם למטרות החינוך הממלכתי המוגדרות בחוק. אין אנו מתעלמים מהקונפליקט הלאומי ומהעובדה כי מדובר במציאות מדינית וחברתית קשה, אך אנו מאמינים שניתן לעשות לשיפור המצב גם במסגרת אילוצים אלה. אנו ממליצים גם על

125 כבג"ץ 4091/96 אבו שמים נ' עיריית תל-אביב-יפו, פדאור (2)97 (1997), הציע בית המשפט העליון פשרה (שנתקבלה) ולפיה תהיה לבן של העותר זכות לבחור לו גן ילדים יהודי, ערבי או משותף כרצונו.

שורה של צעדים שתכליתם להנמיך את חומת ההפרדה הקיימת
היום בין החינוך הממלכתי היהודי לבין החינוך הערבי (ההדגשה
שלי – א.ר.)¹²⁶.

מובן זה של רב־תרבותיות שונה לחלוטין מהמשמעות שניתנה לו בעבר,
למשל בהולנר, והוא מתאים לא רק לישראל אלא גם למדינות מערביות אחרות.
משמעותו מוגבלת – נפרדות מוגבלת תוך חתירה למכנה משותף – דמוקרטי
ושוויוני.

ח. סוף דבר

מושג הרב־תרבותיות הוא רב־משמעות מבחינה נורמטיבית. צמיחתו באה על רקע
עוברתי: חברות הומוגניות הפכו להיות הטרוגניות; מדינות "מייצאות הגירה"
הפכו למדינות "מייבאות מהגרים". בנוסף לכך תפיסות חדשות של שוויון בין
קהילות וזכויות קבוצתיות השפיעו על עיצובה של תפיסה פילוסופית־חברתית־
משפטית חדשה שעיצבה את דעת הקהל במדינות הדמוקרטיות. המשבר האסלאמי
היכה קשות בתפיסות אלה והוביל להכרה מחודשת הן בדבר הצורך להגן על
החופש והשוויון בין בני האדם והן בדבר הזכות של הרוב במדינת הלאום
הדמוקרטית להתגונן מפני מיעוטים המתנגשים חזיתית עם השקפת עולמו. גישת
הרב־תרבותיות כמוכנה המוחלט – הזכות הקבוצתית של הקהילה לנהוג על פי
אורחותיה, שוקעת, אך הגישה הרב־תרבותית כמוכנה הליברלי־סובלני –
התחשבות במסורות דתיות ותרבותיות של קהילות שונות – נותרה על כנה.
במקרים שבהם הגישה הרב־תרבותית מתנגשת חזיתית עם זכויות אדם מובהקות
היא חייבת לפנות את מקומה ולסגת. כאשר זו התנגשות מסוג אחר יש צורך
באיזון אינטרסים בין השניים. תחימת הגבולות בין שני סוגי ההתנגשות ואיזון
האינטרסים הוא בתחום המומחיות של שופטים ומשפטנים. בישראל – דוגמה
למדינה רב־תרבותית מובהקת – מצויות דוגמאות מעניינות לסוגים הללו של
ההתנגשויות ולא־איזוני האינטרסים.

126 דו"ח ועדת דוברת, לעיל ה"ש 100, בעמ' 218.